

Kelâm Ekolleri Bağlamında Marifetullahın Vücûbiyet Kaynağı *

Mehmet ŞAŞA **

Atf/©: Şaşa, Mehmet, Kelâm Ekolleri Bağlamında Marifetullah Vücûbiyet Kaynağı, Artuklu Akademi, 2018/5 (1), 57-90.

Öz: Kelamcılar, marifetullahın vâcip olduğu konusunda görüş birliğine varmışlardır. Ancak onlar, bu vücûbiyetin kaynağının ne olduğu konusunda kendi aralarında ittifak edememişlerdir. Bu tartışma, özellikle de ilahî çağrının ulaşmadığı kimselerin yükümlü olup olmayacağı ve bunların ahiretteki durumlarının ne olacağı hususunda temerküz etmiştir. Mâturîdî kelamcılarının büyük bir çoğunluğu, Mu'tezile ve birçok çağdaş kelamcı, marifetullahı akli bir yükümlülük olarak kabul etmiş ve ahirette bu kimselerin azaba müstahak olacaklarını ileri sürmüşlerdir. Eş'ariler, Hâşeviyye, Şia'nın bir kısmı, Hâricilerden bazıları ve Dırar b. Amr gibi öne çıkan bazı kelamcılar ise marifetullahı şer'î bir sorumluluk olarak addetmiştir. Öte yandan kelamcılarının üzerinde ittifak ettikleri diğer bir konu da marifetullah konusunda nazarın vâcip olduğu konusudur. Yani kelamcılarının hepsi, marifetullahın akulla elde edilebileceğini, aklın O'nu bilmede bir âlet olduğunu ileri sürmüşlerdir. Varılan bu farklı sonuçlara göre kendisine ilahî mesaj ulaşmadığı için Allah'ı bilmeyenlerin ahiretteki durumunun ne olacağı sorusuna verilecek cevap da değişkenlik arz etmiştir. Bu çerçevede marifetullahı akli bir sorumluluk olarak görenler, bu kimsenin uhrevî azaba müstahak olduğunu; şer'î bir yükümlülük görenler ise uhrevî azabın söz konusu olmayacağını ileri sürmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: Marifetullah, kelamcılar, vâcip, akıl, şer'.

The Modality Source of Knowledge of Allah Within the Context of Islamic Schools of Thought

Citation/©: Şaşa, Mehmet, The Modality Source of Knowledge of Allah Within the Context of Islamic Schools of Thought, Artuklu Akademi, 2018/5 (1), 57-90.

Abstract: The theologians have reached a consensus that the knowledge of God is wajib. However, the theologians have not been able to ally themselves on what the source of this wujub is. This debate has been particularly intense as to whether or not the persons to whom the divine call does not reach will be responsible and what will be their situation Hereafter. A great majority of the Mâturîdî, the Mu'tezile and many contemporary theologians, have accepted the knowledge of God as an intellectual obligation, and they argued that these persons would be worthy of the punishment, hereafter. Ash'aris, Hasheviyye, a part of Shia, some of Hârijs, Dırar b. Amr and such as some prominent theologians, have agreed knowledge of God as a shari'a responsibility by asserting that knowledge of God would be merely obligatory with Shariah. On the other hand, another subject they have allied is that reasoning about knowledge of God is wajib. That is to say, all of the theologians have argued that the knowledge of God can be obtained with reason, and reason is a tool for the knowledge of God. According to these different results that the scholars have, the answer that is given about the condition of those hereafter whom the divine call didn't reach also varied. In this respect, scholars who see knowledge of God as a rational responsibility have suggested that human beings who do not know Allah, will have perdition whereas scholars who see knowledge of God as a shari'a responsibility have

* Bu çalışma, *Kelâm ve Tasavvuf Açısından Marifetullah* adlı doktora tezinin ikinci bölümünden derlenerek hazırlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, mehmetasa@kilis.edu.tr

claimed that human beings who do not know Allah will have perdition.

Keywords: Knowledge of God, theologians, wajib, intellect, shari'a

Giriş

Marifetullah konusu, Allah hakkında konuşmayı gerekli kılan bir sahadır. Allah hakkında konuşmak yani O'nun nasıl bir varlık olduğunu, kâinatla, özellikle de insanla nasıl bir ilişki içinde bulunduğunu dile getirmek ise kelâm disiplininin temel konusunu oluşturur.¹ Kelamcılar, marifetullahın itikadî bilgilerinin aslı olduğu ve dinin temel konularından biri olduğu üzerinde ittifak etmişlerdir.² Hatta Ehl-i Sünnet ulemasının, "Allah'ın, kullarını marifetullahla mükellef tuttuğu" üzerinde görüş birliğine vardıkları nakledilmiştir.³ Aynı şekilde kelamcılar, mükellefin ilk görevinin marifetullah olduğunu belirtmişlerdir.⁴

Kelâm ilminde marifetullah konusu, kişiye vâcip olan ilk şeyin ne olduğu meselesi tartışılırken ele alınmıştır. Bu konuda kelamcılar arasında dört farklı görüş ortaya çıkmıştır: Birincisi, kişiye ilk vâcip olan şey bizzat marifetullahtır.⁵ İkincisi, marifetullahı götüren nazardır. Yani kişiye vâcip olan ilk şey, Allah'ı, sıfatlarını, tevhidini, adaletini ve hikmetini bilmeye sevk eden istidlal ve nazardır.⁶ Ebû Hanife'nin de bu görüşte olduğu nakledilmiştir.⁷ Üçüncüsü, marifetullahı götüren nazara yönelmek veya akıl yürütmenin ilk cüz'üdür. Cüveynî'nin de aralarında bulunduğu bazı Eş'arîlere göre ise kişiye vâcip olan ilk şey, nazarın ilk cüz'ünü, diğer bir ifadeyle nazarı kast etmek

- 1 Mehmet Aydın, "Tanrı Hakkında Konuşmak", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: I, İzmir 1983, s. 25.
- 2 Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (I-II), Dâru'l-Marife, Beyrut 1414/1993, c. I, 54; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazalî, *İhyâu Ulûmî'd-Dîn*, (I-XV), Dâru'l-Şa'b, y. y. trs., c. I, 38; Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh et-Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, Dâru Âlemi'l-Kutub, (I-V), III. Baskı, (thk. Abdurrahman Umeyra), Beyrut 1419/1998, c. I, 271; Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Muhassal*, I. Baskı, y. y. trs., s. 28; Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, (I-VIII), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998, c. I, 282.
- 3 Geniş bilgi için bkz. Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr et-Temimî el-Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Nşr. M. M. Abdülhamîd, Beyrut 1416/1995, s. 26.
- 4 el-Kadî Ebû Bekr b. Tayyîb el-Bakillânî, *el-İnsâf fîmâ Yecibu 'îtikâduhu velâ Yecûzu'l-Cehlü bihi*, II. Baskı, (thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî), Kâhire 1421/2000, s. 13.
- 5 Bakillânî, *el-İnsâf*, s. 13; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, c. I, 271; Râzî, *el-Muhassal*, s. 28; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, I, 282; Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî, *Şerhu'l-Akîdeti'l-Adudiyye*, İstanbul 1306, s. 60; Ebû Abbas Takiyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Abdisselâm İbn Teymiyye, *Der'u Teârudi'l-Akli ve'n-Nakli*, (I-XI), II. Baskı, (thk. Muhammed Reşad Sâlim), y. y. 1411/1991, c. VIII, 5, 15-16, 28.
- 6 Ebû Hasan Abdullah b. Ahmed Kadî Abdülcabbar, *el-Mecmu' fi'l-Muhît bi't-Teklif*, (thk. Seyyid Azmî, Tahric: A. Fuad Ezherî), Kâhire trs., c. I, 17-21; *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, III. Baskı, thk. Abdülkerîm Osmân, Kâhire 1416/1996, s. 39, 64, 66-69, 71-76; İmâmu'l-Harameyn Ebû'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâidi'l-Edilleti fi Usûli'l-'İtikâd*, (thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ-Ali Abdülmun'im Abdülhamîd), Mektebetu'l-Hancı, Mısır 1329/1950, s. 11; *Akîdetu'n-Nizâmîyye fi Erkânî'l-İslâmîyye*, (thk. M. Zâhid el-Kevserî), Kâhire 1412/1992, s. 60; Ebû Bekir Muhammed İbn Fûrek, *el-Mücerred fi Makâlâtü Ebî Hasan el-Eş'arî*, (thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih), Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kâhire 2005, s. 30; Bakillânî, *el-İnsâf*, s. 21-22; Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr et-Temimî el-Bağdadî, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul 1346/1928, s. 210; Râzî, *el-Muhassal*, s. 26-28; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. I, 279, 282; İbn Teymiyye, *Der'u Teârudi'l-Akli ve'n-Nakli*, c. VIII, 5, 15-16, 28; Ahmed Efendi Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-Merâm min İbrâti'l-İmâm Ebî Hanife en-Nu'man fi Usûli'd-Dîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1428/2007, s. 65-66.
- 7 İbn Teymiyye, *Der'u Teârudi'l-Akli ve'n-Nakli*, c. VIII, 16; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 66.

veya istemektir.⁸ Zira nazar ihtiyarî bir fiildir. Nazara kast etmek ise vâcip olan nazarın mukaddimesidir.⁹ Dördüncüsü ise buna sevk eden şüpheci. Mu'tezilî bilginlerden Ebu Haşim'e göre marifetullahı kasttan/yönelmeden önce şüphe duymak, vâcip olan ilk şeydir. Zira marifetullah konusunda nazara yönelmek, öncesinde şüphe olmaksızın meydana gelmez.¹⁰

Bu görüşler göz önünde bulundurulduğunda asgari düşünce düzeyinde kişiye farz olan ilk şeyin Allah'ı bilmek olduğu görülmektedir.¹¹ Zaten marifetullahın vâcip olduğu hususu her dönemdeki bütün kelamcılarının üzerinde icma ettikleri bir konudur.¹² Yani İslâm âlimleri, Allah'ın tanınmasında istidlal yönteminin zorunlu olduğunda ittifak etmişler ve marifetullahın ancak istidlal ile kemâle ereceğini söylemişlerdir.¹³

Kelâm sahasında bu denli ehemmiyet arz eden bir konuda çağdaş kelamcılarının duyarsız kalmadığı ve bir takım müstakil çalışmalar yaptıkları görülmektedir.¹⁴ Ancak yapılan araştırmalar neticesinde Kelâm ekolleri bağlamında marifetullahın vücûbiyet kaynağının ne olduğu hususunda müstakil bir çalışmanın olmadığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine marifetullah vâcip midir? Vâcip ise aklen mi yoksa şer'an mı vaciptir? Eğer akli bir yükümlülükse, kendisine ilahî mesaj gelmemiş kimsenin uhrevî durumu nasıl olacak? Şer'î bir sorumluluk ise kişinin yapması gereken nedir? Kelâm ekollerinin bilgi nazariyeleri bakımından konuya bakış açıları nasıldır? gibi birtakım soruların cevaplarını aramak amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Bu araştırmada Kelâm ekollerinin kendi eserleri asli, konuyla ilgili olan diğer eserler ise fer'î kaynak olarak incelendikten sonra Kelâm ekollerinin ilgili

8 Cüveynî'nin dışında bazı Mutezilî âlimlerin de bu görüşte olduğu nakledilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, (thk. Ali Sâmî el-Yenşâr-Faysal Bedîr-Seyyid Muhammed Muhtâr), Dâru'l-Mearif, İskenderiyye 1969, s. 120; Devvanî, *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*, s. 60; Râzî, *el-Muhassal*, s. 28; Taftazânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. I, 284; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. I, 282-283.

9 Devvanî, *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*, s. 60; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. I, 283.

10 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. I, 284; Râzî, *el-Muhassal*, s. 28; Recep Ardoğan, "Mutezile'ye Göre İman Konusunda Aklın Sorumluluğu", *Marife Dergisi (Mu'tezile Sayısı)*, sy: 3, Konya 2004, s. 305.

11 Hüseyin Atay, "Bilgi Teorisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 29, sy: 1, Ankara 1987, s. 4.

12 Geniş bilgi için bkz. Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 26; Abdüllatif Harputî, *Tenkîhu'l-Kelam fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Necmu İstikbal Matbaası, İstanbul 1327, s. 22; İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmî Kelam*, (Haz. Sabri Hizmetli), Umran yay., Ankara 1981, s. 165.

13 Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne (Te'vilâtü'l-Kur'an)*, (I-X), (thk. Mucdi Bâsellum), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, c. I, 176; Kadî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 39, 64, 66, 67, 69, 71, 72, 75, 76; Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 8; Bağdadî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 210; İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 11; Râzî, *el-Muhassal*, s. 26-27; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. I, 279; Takiyuddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselâm İbn Teymiyye, *Mecmûatu'l-Fetâvâ*, (I-XXXV), (Nşr. Abdurrahman b. Muhammed), Mekke 1381-1386, c. XVI, 331; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 66; Mustafa Hilmi, *Marifetullah ve Tarîku'l-Vusûli İleyhi inde İbni Teymiyye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, s. 44.

14 Mehmet Şaşa, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Marifetullah*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi), Erzurum 2017; Recep Ardoğan, *Nazarîlik-Zarûrîlik ve Vâciplik Açısından Marifetullah*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara 2000; Resul Öztürk, "Mâtürîdî'nin Kelam Sisteminde Allah'ı Bilme (Ârifetullah) Meselesi", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 9, sy: 24, 2005, ss. 95-110; Mehmet Şaşa, "İmam A'zam Ebû Hanife'nin Marifetullah Nazariyesi", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 8, sy. 2, Aralık 2017, ss. 171-191; Şaşa, "İmam Eş'arî'nin "Kelâm"ında Marifetullah", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4, sy. 7, Aralık 2017, ss. 187-213

meseledeki yaklaşımları tespit edilip mümkün mertebe gerekçeleri ile birlikte görüşleri ortaya konulmuştur.

1. Vücûbiyet Kaynağı

Marifetullahın vücûbiyet kaynağının ne olduğu, yani onun aklî mi yoksa şer'î mi olduğu hususunda kelamcılar ihtilaf etmişlerdir.¹⁵ Kelamcılar, bizzat marifetullahın vâcip olduğu hususunda ortak bir paydada birleşmişlerdir. Ancak bu vücûbiyetin kaynağının ne olduğu hususunda aynı şeyi söylemek mümkün görünmemektedir. Marifetullahın vücûbiyet kaynağı hakkında üç temel görüş ortaya çıkmıştır. Mu'tezile iman ve ahkâm konusunda vücûbun delilinin akıl olduğunu ileri sürmüştür. Eş'ariler, iman ve ahkâm konusunda vücûbun delilinin sadece nakil olduğu görüşündedir. Mâturîdî-Hanefî ekolüne göre ise bir şeyin vâcip olup olmadığını söyleyebilecek merci Allah'tır. Dolayısıyla ahkâm konusunda vücûbun delili nakildir. Ancak yaratıcının bilinmesi, Mün'im'e şükredilmesi gibi iman konuları ise aklın istidlaliyle gerçekleşir.¹⁶ Bu durumda marifetullahın vücûbiyet ve elde edilme kaynağı hakkında üç farklı görüşün olduğu görünmektedir. Birincisi, akılla vâcip olup ancak akılla elde edilir ki bu, Mu'tezile'nin görüşü bu doğrultudadır. İkincisi, şeriatle vâcip olup ancak şeriatla elde edilir ki Mâturîdîlerin genelinin bu minvalde düşündüğü söylenebilir. Üçüncüsü, şeriatle vâcip olup ancak akılla elde edilir ki bu, Eş'arilerin tutumudur.¹⁷ Kısaca bu meselede Hanefî-Mâturîdî ekolünün geneli, Mu'tezile ekolleri bunun aklî bir yükümlülük olduğunu savunurken; Eş'arî ekolü, naklî bir sorumluluk olduğunu ileri sürmüştür.¹⁸

Bu ihtilafın asıl semeresi; ıssız bir adada veya dağ başlarında bulunup da kendilerine tebliğ ve davet erişmemiş kimseler hakkındadır. Eş'arilere göre böyle olan kimseler mazeretli olup sorumlu değildirler. Mâturîdîlere göre yalnızca Allah'ı bilmekle mükelleftir. Şeriat ahkâmında mazurdurlar. Mu'tezile nezdinde akıl, Allah'ı bilmeyi mücibtir.¹⁹

1.1 Aklî Bir Sorumluluk Görenler

Kelamcılar arasında aklın, bir şeyi vâcip kılıp kılamayacağı noktasında ihtilaf vardır. Diğer bir ifadeyle aklın, vücûbun kaynağı veya delili olup olmayacağı konusu ihtilafıdır.²⁰ Fakat aklın, teklifin dayanağı yani yükümlülüğün doğması için olmazsa olmaz unsur olduğu konusunda icma vardır.²¹ Dolayısıyla

15 Ali b. Muhammed Seyfuddin el-Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûlu'd-dîn*, (I-V), II. Baskı, Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kâhire 2004, c. I, s. 82.

16 Ebu's-Şekûr Muhammed b. Abdu's-Saîd b. Şuayb el-Kebşî es-Salimî, *et-Temhîd*, y.y. trs., s. 10-13.

17 Mustafa Hilmi, Marifetullah ve Tarîku'l-Vusûli ileyi inde İbni Teymiyye, s. 15

18 Cüveynî, *eş-Şâmil*, s. 119-120; *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 8, 27-29,43; Bağdadî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 24, 210; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 115; Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, (I-XXIII), Akçağ yay., Ankara 1995, c. XIV, 426-427; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, c. I, s. 265; Mustafa Hilmi, *Marifetullah ve Tarîku'l-Vusûli ileyi inde İbni Teymiyye*, s. 15.

19 Muhittin Bağçeci, *Allah'ı Bilmek*, Etüt Ofset yay., Kayseri trs., s. 98.

20 Salimî, Ebu's-Şekûr Muhammed b. Abdu's-Saîd b. Şuayb el-Kebşî, *et-Temhîd*, y.y. trs., s. 10.

21 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. VI, s. 49.

sıyla onlar akılı, Allah'ı bilmenin yolu olarak kabul etmişlerdir.²²

Allah'ı bilmeyi aklî bir yükümlülük olarak gören kelimcileri iki temel grupta inceleyebiliriz. Bu iki grup arasında ince bir farklılık görmek mümkündür. Birinci grup Hanefî-Mâturîdî kelimcileridir.

Mâturîdîlerin bu yöndeki düşüncelerini ortaya koymadan önce Ebû Hanîfe'nin meseleye yaklaşımını ifade etmek gerekecektir. Zira Mâturîdî kelimcilerinin eserlerine bakıldığında en az Mâturîdî'nin ismi kadar Ebû Hanîfe'nin adı anılmaktadır. Mesela marifetullahın akılla vâcib olup olmayacağı konusu işlenirken, “bu konuda Hanefiler iki farklı görüş beyan etmiştir” şeklinde ifade edilmiştir.²³ Adeta, onu bu ekolün başı gibi görmüşlerdir. Dolayısıyla burada ilk önce Ebû Hanîfe'nin bu konudaki görüşlerine değinmek gerekmektedir.

Ebû Hanîfe'ye isnad edilip de günümüze ulaşan eserlerine²⁴ bakıldığında, marifetullahın aklen vâcib olduğunu doğrudan ifade eden açık bir hükme rastlanmamaktadır. Muhtemelen o dönemde kendisine ilahî mesaj ulaşmayan kimselerin Allah'ı bilmekle sorumlu olup olmadığına dair bir tartışma yapılmamıştır. Yapılmışsa ve Ebû Hanîfe bu konuda görüş beyan etmişse bile doğrudan kendi eserlerinde bize ulaşmamıştır. Dolayısıyla onun bu konudaki görüşleri, ancak eserlerinin şerhlerinden ve kendisine isnad edilen fikirlerinden anlaşılabilir. Sonraki dönemlerde yazılan eserlerde nakledildiğine göre Ebu Hanîfe, akıl sahibi kişilerin Allah'ı bilmemesinin kabul edilemez olduğunu savunmuştur. Nitekim Pezdevî, Kerhî'nin Muhtasar'ında Ebû Hanîfe'nin “Âlemdaki varlık mucizelerini, ayetlerini gören kimse için Yaratıcı'yı tanımada özür kabul edilmez” dediğini nakletmektedir.²⁵ Ayrıca Ebu Hanîfe'nin, “Kendisini, yeri ve göğü gören kimsenin Yaratıcı'sını bilmemesinde hiçbir mazereti olamaz. Dolayısıyla Allah herhangi bir peygamber göndermemiş olsa da insanların akıllarıyla O'nu bilmeleri gerekir” şeklinde bir görüş beyan ettiği nakledilmiştir.²⁶

Ebû Hanîfe'nin görüşlerini ve usulünü ortaya koyan eserler doğrultusunda konuya bakıldığında, onun bu yargıya varmış olması mümkündür. Zira o, aklın işlevine ve rolüne gerekli hassasiyeti vermiş ve re'y ekolünün ilk savunucusu olarak tanınmıştır. Hatta bundan dolayı muhatapları

22 Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, (Mukaddime kısmında), c. I, s. 176; Muhittin Bağçeci, *Allah'ı Bilmek*, s. 98.

23 Ebû Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlu'd-din*, (thk. Hans Biter Lens), Kâhîre 1424/2003, s. 214. Ayrıca bkz. Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 59-60; Ali b. Sultan Muhammed Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâli*, İstanbul 1319, s. 30.

24 Ebû Hanîfe'nin beş eseri için bkz. Mustafa Öz, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, (Tercümesiyle beraber), İfav yay., İstanbul 2011.

25 Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 214-216; Ebû Hanîfe'nin bu görüşü için ayrıca bkz. Ali b. Sultan Muhammed Aliyyu'l-Kârî, *Minhu'r-Ravdî'l-Ezher fi Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber*, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1419/1998, s. 306; Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâli*, s. 30; Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 12; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 59-60; *Usûlu'l-münîfe li'l-İmam Ebî Hanîfe*, Nşr. İlyas Çelebi, İstanbul 1416/1996, s. 40.

26 Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber*, s. 306; *Şerhu'l-Emâli*, s. 30; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 59-60; *el-Usûlu'l-Münîfe li İmam Ebî Hanîfe*, s. 40-41. Ebû Hanîfe'nin marifetullah konusundaki görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Şaş, “İmam A'zam Ebû Hanîfe'nin Marifetullah Nazariyesi”, ss. 171-191.

tarafından hak etmediği halde bazı ağır eleştirilere maruz kalmıştır.

Mâturîdîlere gelince, onların eserlerine bakıldığında marifetullahın akılla vâcip olabileceği görüşünün baskın olduğu görülür. Bununla beraber sayıları az da olsa marifetullahın ancak şeriatle vâcip olacağını savunanlar da vardır. Dolayısıyla Mâturîdî kelimcileri arasında net bir görüş birliğinden söz etmek zor görünmektedir. Mâturîdîlerin sergilemiş oldukları iki farklı tutumu şu şekilde ortaya koymak mümkündür:

1) İlahî bir mesaj olmadan aklın, insana bu hususta herhangi bir zorunluluk yükleyemeyeceğini savunan Mâturîdî kelimcileri vardır. Bunlar, genelde Buharalı âlimler ve müteahhir dönem kelimcileridir. Bunlar, ilahî çağrıyı duymamış ve kendilerine davet erişmemiş kimseler hakkında Ebû Hanîfe'nin, "onlara akıllarıyla Allah'ı bilmeleri vâciptir" sözündeki vücbu, Pezdevî, Serahsî, Kâdihan ve Nureddin es-Sabunî gibi Mâturîdîlerden bazı Buhara âlimleri, Eş'arîler gibi anlamışlardır. Dolayısıyla bunlara göre İmam-ı Âzam, "Peygamber gönderilmemiş ve davet ulaşmamış kimselere akılları ile Allah'ı bilmeleri uygun ve layıktır" demek istemiştir. Aslında onlar, böyle düşünerek Eş'arîler ile Mâturîdîleri uzlaştırmak istemiş olabilirler. Fakat Ebû Hanîfe'nin "vâciptir" sözünü bu şekilde te'vil etmelerini Mâturîdîlerin ekseriyeti reddetmiştir.²⁷

Buharalı Mâturîdî bilginlere göre bütün dinî vecibeler vahiyle gelen va'd ve vaid olgusuna bağlıdır. Mesela Allah, akılla bilinir, ancak bu bilgi akılla vâcip olmaz.²⁸ Buhara imamlarına göre ilahî hitab gelmeden akıl sahibi insan herhangi bir şeyle mükellef değildir. Bu görüşte olanlara göre akıl, mûcib yani bir şeyi gerektirici değildir.²⁹ Zira onlar bazı ayetleri³⁰ delil getirerek ilahî çağrının ulaşmadığı kimsenin mazur olduğunu savunurlar.³¹ Hatta onlara göre ancak kendisine ilahî çağrı gönderildikten sonra insan, mahlûkat üzerinde tefekkür ve teemmül etmek suretiyle duyuların ötesinde olan şeyler hakkında bilgi sahibi olabilir.³² Buhara uleması, aklın bir şeyi vâcip kılamayacağı konusunda Eş'arîler gibi düşünürken; kendisine ilahî mesaj ulaşmamış kimselerin imanının, çocuğun imanı gibi sahih olduğunu ileri sürerek onlardan ayrılmışlardır.³³

Müteahhirun dönemi Mâturîdî kelimcileri da nakil olmaksızın aklın, sadece bazı ahlak ve hukuk kaidelerinin güzellik ve çirkinliğini bilebileceği,

27 Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 61-62.

28 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 115; Ali b. Muhammed Seyfuddin el-Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, (I-IV), Dâru's-Samii, Suud-i Arabistan 2003, c. I, s. 111 vd.; İbn Teymiye, *Der'u Teârudü'l-Akli ve'n-Nakli*, c. VIII, 25 vd.; Kemal İbn Hümmam el-Hanefî, *el-Müsbâyere fi İlmi'l-Kelâm ve'l-Akâidi't-Tevhîdiyyeti'l-Münciyyeti fi'l-Âhira*, Mısır trs., s. 154 vd.

29 Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 214.

30 İsra: 17/15; Nisa: 4/165.

31 Âmidî, *el-İhkâm*, c. I, s. 126-127.

32 Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 217.

33 Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu Fikhi'l-Ekber*, s. 308.

Allah'ın varlığını bilmek dâhil, din olmadan hiçbir şeyi vâcip kılamayacağını ileri sürmüşlerdir.³⁴ Bunlara göre bir şey, ancak Allah'ın bildirmesiyle vâcip olabilir, yani vâcip kılıcı sadece Allah'tır. Zira akıl, vâcip kılan olmayıp, bir şeyi bilmek için gereklidir. Bir örnekle ifade edecek olursak, bir şeyin iyi veya güzel olduğunu bilmek, aklî düzlemde hareketle bilinebilir. Ancak akıl, tek başına o şeyin iyi veya güzel olduğu hususunda net hüküm koyamaz ve vücûbiyetini belirleyemez.³⁵ Zira eğer hüsün ve kubuh aklî olarak vâcip olsaydı, ya bizzat fiilin kendisi veya parçası olurdu ya da fiilin veya o fiilin parçasının lâzım bir sıfatı olurdu.³⁶

Dikkat edilirse bu kanaatte olan kelimcilerin, hüsün-kubuh yaklaşımları da diğer Mâtürîdîlerden farklılık arz etmektedir. Onlar bu hususta Eş'arî kelimcilerine yakın durmuşlardır. Onlara göre hüsün ve kubuh, aklın icmalen idrak ettiği şeylerde emir ve nehyin medlûlüdür. Allah'ın emrettikleri aslında güzeldir. Yasakları ise asıl ve mahiyetleri itibarıyla çirkindir. Akıl bunları icmalen idrak eder. Dolayısıyla akıl tek başına Allah'ı bilmenin güzelliğini idrak eder.³⁷ Allah'ı bilmedeki güzellik, medih ve sevabın taalluk etmesi anlamındadır. Allah'ı bilmedeki aklî vâcip ve bilmedeki aklî olan haramlık, O'nu bilen icmalen övülmeye ve sevap kazanacağına, bilmeyenin de kötülenmeye ve azaba müstahak olacağına kesin olarak hükmedilmesidir. Bunların keyfiyeti yani cennetle mükâfatlandırma ve cehennemle ta'zib ise ancak nakil ile sabit olur.³⁸

Özetle bunlara göre akıl, "nazar ve haberin manasını anlamada bir alet"³⁹ olduğu gibi, Allah'ı bilmenin ve bunun vücubunu idrak etmenin de aletidir.⁴⁰ Bunlar, aklî Allah'ın delillerinden biri olarak görmektedirler. Onlara göre akıl, marifetin gerçekleşmesi için bir istidlal vasıtası ve hitaba yönelmede bir sebeptir. Fakat akıl, marifetin veya hitaba yönelmenin vücûbiyeti için bir delil değildir.⁴¹ Diğer yandan akıl yaratılmıştır. Bazen sahibine üzüntü vermekte, bazen de kendisine şüpheler arız olmaktadır. Bu durumda Allah'ın elçileriyle bildirdiği vahiy, akla yol göstermektedir.⁴² Dolayısıyla akıl, şeriat olmaksızın tek başına bir şeye iman etmeyi vâcip kılamaz.⁴³ O hâlde aklî vasıta kılmak suretiyle marifetullahı vâcip kılan Allah'tır. Yani marifetullah vâciptir, ancak bu vücûbiyetin kaynağı akıl değil, şeriatır.⁴⁴

34 Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 64; Yavuz, "Akıl", *DİA*, c. II, s. 245.

35 Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 59.

36 Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 64.

37 Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 59-60.

38 Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 59-61.

39 İbn Ebi Şerif, *Kemalettin, Kitâbu'l-Müsâmere bi Şerhi'l-Müsâyere*, Bulak 1317, s. 11-12; Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 60.

40 Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 214, 216; Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 7-8, 12; Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 59-61.

41 Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 11; Ayrıca bkz. Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 75-76.

42 Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsîratu'l-Edille*, (thk. Hüseyin Atay), Ankara 1993, c. I, 27-33.

43 Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 12; Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 214, 216.

44 Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 59-61.

2) Mâtürîdî'nin de aralarında bulunduğu büyük bir kesim tarafından da kabul görmüş olan görüştür. Bunlar, marifetullah konusunda akla önemli bir rol biçmişlerdir. Mâtürîdîlerin çoğu, vücûbiyet kaynağı açısından marifetullahı ele aldıklarında akla "vâcip kılıcı" bir özellik vermişlerdir. Diğer bir ifadeyle akla biçilen pay, nakle biçilen paydan az değildir. Zira onların büyük ekseriyetine göre marifetullah, akıl ile vâcip olur.⁴⁵ Nitekim Mâtürîdî ekolünün büyük kısmına göre Allah, insanlara Peygamber göndermemiş olsaydı, onlara akıllarıyla Allah'ın varlığını, ilim ve hayat gibi sıfatlara sahip olduğunu, âlemin yaratıcısı olduğunu bilmeleri vâciptir.⁴⁶ Çünkü akıl, insanın, onun sayesinde kendisinin diğer canlılardan faziletli bildiği, hayatın lezzetlerine nâil olduğu, bir araçtır.⁴⁷ Aynı şekilde akıl, bir şeyin ispat ve varlığını kanıtlama hususunda teklifi (sorumluluğu) vâcip kılabilir.⁴⁸

Kanaatimize göre marifetullahın akılla vâcip olabileceğini savunan Mâtürîdîlerin bu yargıya varmaları, belki de izledikleri usul gereğidir. Onların metodolojisine bakıldığında onların bu sonuca varmalarında şu hususların etkili olabileceğini söyleyebiliriz:

- I. "Vâcip" e yükledikleri anlam: Bu kanaatte olanlar, vâcibi "yapıldığında övülen, terkedildiğinde kınanan şeydir" şeklinde tarif etmişlerdir. Buna binaen marifetullah da ulaşıldığında Allah'ın öveceği, terk edildiğinde kınamasının muhal olmadığı bir mesele olarak kabul etmiş ve bunun aklen vâcip görülebileceğini ileri sürmüşlerdir.⁴⁹
- II. Allah'a imanın ve O'na şükretmenin gerekliliği: Mâtürîdî, Semerkand âlimleri ve birçok Mâtürîdî kelamcısı bu konuda ilahî hitap gelmeden önce Allah'a imanın ve şükürün gerekliliğini ileri sürmüşlerdir.⁵⁰
- III. Hüsün-kubuh nazariyesi: Mâtürîdîlerin, marifetullahı akli bir sorumluluk olarak görmelerinin bir sebebi de onların hüsün ve kubhun akılla bilinebileceği şeklindeki görüşleridir. Onların, marifetullahın vücûbiyetinden bahsederken yükümlülüğü akla vermeleri, aklın bazı şeylerin hüsününü ve kubhunu bilebileceğini savunmalarından kaynaklanmış olabilir.⁵¹ Onlara göre eşyanın güzelliği ve çirkinliği kendi özünden kaynaklanmaktadır.⁵² Nitekim Mâtürîdî, nesnelere aslı tabiatlarından veya iyi olma vasfıyla nitelenmesinden dolayı iyi olmadığını, aksine iyi olanı asla çirkin görmeyen aklın tayin etmesi ile iyi olduğunu ifade eder. Hatta o, her türlü işin düzenlenmesinde asıl

45 İzmirli, *Yeni İlmî Kelam*, s. 72.

46 Düzgün, Şaban Ali-Çelebi, İlyas-vd., *Kelam El Kitabı*, Grafiker yay., Ankara 2012.

47 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, (thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Ârûşî), Dâru Sâdır, İstanbul 2001, s. 204.

48 Sâlimî, *et-Tevhîd*, s. 12; Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 214, 216.

49 Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 216.

50 Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 214-216.

51 Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 60.

52 Düzgün-Çelebi-vd., *Kelam El Kitabı*.

dayanağın akıl olduğunu özellikle beyan eder. Bu durumda ona göre akıl, değişikliğe uğramayan ve herhangi bir belirsizlik ve belirsizlik durumunda devre dışı bırakılmayan duyu bilgisi gibidir. Bununla beraber o, eşyanın güzelliğinin veya çirkinliğinin, akılla bedihî olarak, yani doğuştan gelen bir içgüdü ile bilinebileceğini ifade eder. Ona göre Allah, akli iyi ile kötüyü ayırt edebilecek potansiyelde yaratmış, iyi ve kötü olanı ona yerleştirmiştir. Dolayısıyla akıl, bunları doğal olarak bilir ve idrak eder.⁵³ Aynı şekilde akıl, güzel olan bir şeyi kötü görmez.⁵⁴ Zira Allah'ı bilmenin ve O'na şükretmenin iyi-güzel olduğu; O'nun verdiği nimetlere nankörlük etmenin ve O'nu inkâr etmenin ise kötü olduğunu akıl bilir.⁵⁵ Ayrıca Maturîdiler, hüsün ve kubhu emir ve nehyin medlülû olarak görmektedirler. Onlara göre hüsün ve kubuh, akıl ile idrak olunur, emir ve nehy-i şer'î ona delalet eder. Dolayısıyla bir şey, hüsün olduğu için emredilmiş; kabih olduğu için nehy edilmiştir.⁵⁶

- IV. Marifetullahın aklen vâcip olmasının, aklın tercih etmesine daha elverişli olması: Sâbûnî, imanın akıl yoluyla vâcip olmasının ana gerekçesini "Yaratıcı'nın varlığını benimsemek, onu inkâr etmekten daha makul, Allah'ı birlemek ona başkasını ortak koşmaktan daha doğru olduğu noktasında aklın bir nevi tercih yapması"⁵⁷ şeklinde ortaya koymaktadır. Ona göre akıl bu iki şeyin aynı değerde olmadığına hükmeder.⁵⁸
- V. Hem şer'î hem de aklî vücûbiyetin akılla bilinmiş olması: Onlara göre Allah'ın bilinmesi ve nübüvvetin ispatı gibi konular nazari akıl vasıtasıyla vücub-u aklî olarak bilinir. Aksi halde bâtil bir devir ve teselsül olur. Mâturîdî'ye göre gerek duyu gerek haber yolu ile bilgi elde edilirken istidlale zaruri olarak ihtiyaç vardır.⁵⁹ Ayrıca gelen haberin doğru veya yanlış olduğunu belirleyecek olan yine istidlaldır.⁶⁰ Bununla beraber onlara göre akıl, Allah hakkında sabit olan bu vücubu bilmenin aletidir.⁶¹

Marifetullahı aklî bir vücûbiyet olarak kabul eden ikinci grup ise Mu'tezile'dir. Başta şunu ifade edelim ki yapılan bu araştırma kapsamında, Mu'tezile ulemasının marifetullahın aklî bir yükümlülük olduğu hususunda

53 Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, c. X, 542; *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 301-304.

54 Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 301, 304.

55 Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 252.

56 İzmirlî, *Yeni İlmî Kelâm*, s. 72.

57 Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm fî Akâid-i Ehli'l-İslâm*, Konya 1327, s. 82; Nureddin es-Sâbûnî, *Kitâbetu'l-Bidâye mine'l-Kifâyeti fî'l-Hidâyeti fî Usûli'd-Dîn*, (tahk. Fethullah Huleyf), Dâru'l-Meârif, Mısır 1969, s. 149.

58 Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 151.

59 Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 72.

60 Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 76.

61 Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, (Mukaddime kısmında), c. I, s. 176; Bağçeci, *Allah'ı Bilmek*, s. 98.

aynı kanaatte oldukları görülmüştür. Diğer bir ifadeyle en azından buna aykırı düşünenlere rastlanılmamıştır. Marifetullah konusunu “Tevhid” ilkesi altında ele alan Mu’tezile, Allah’ı bilmeye götüren nazar ve istidlali ise adalet prensibi bağlamında işlemiştir. Bu prensibe göre eğer kişi, Allah’a zulüm, çirkin ve kötü şeyleri izafe ederse kâfir olur.⁶² Bunun yanında insanların fiillerini yaratmada ve gerçekleştirmede ihtiyaç duydukları güç ve fiilleri kendi hür iradeleriyle yapıp yapmadıkları hususları ise “Adâlet ilkesi” ile ilişkilendirmektedirler. Aynı zamanda onlar, Tevhid ve Adalet ile ilgili konuları aklın etkinlik alanı içinde ele almışlardır. Bu alanda da yalnızca aklın hükümleri geçerlidir. Naklîn bu alanda kullanılması doğru değildir. Bunun gerekçesi, doğrudan naklîn kendisinin de akılla tespit edilmeye ihtiyaç duymasıdır.⁶³

Mu’tezile’yi böyle sonuca varmaya sevk eden bir takım etkenlerin olduğu söylenebilir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

- I. “Vâcib”e yükledikleri anlam: Mu’tezile’ye göre vâcib, kişinin gücü yettiği halde, yapmadığında bazı yönlerden yerilmesini gerektiren fiildir. Başka bir tanıma göre ise vacip, ihlali doğrudan yerilmeye müstahak olmayı gerektiren veya bu hususta etkili olan şeydir.⁶⁴ Başka bir ifadeyle Mutezilî ekole göre vâcib; nazara güç yetirildiği zaman yapılmadığında işlememekle zemm edilmeyi gerektiren şey olarak tanımlanır.⁶⁵ Fakat Mu’tezile, yerilmeyi gerektirecek şeylerin bizzat akıl ile bilinebileceğini savunur. Onlara göre akıl, kabih olan bir fiili işleyenin kınanmasının; vâcib olan bir eylemi yapanın övülmesinin güzel olduğunu bilir.⁶⁶ Eğer akıl sahibi kendisine vâcib olan bir fiili işlemezse, akıl bu kişinin de yerilmeyi hak ettiğine hükmeder.⁶⁷
- II. Konuyu lütuf teorisiyle ilişkilendirmeleri: Mu’tezile’ye göre marifetullah bir lütuftur.⁶⁸ Çünkü şer’î ve aklı alana dair olan meselelerde nazar ve bilginin, lütuf olması gerekir.⁶⁹ Zira lütuf, kişiyi vâcipleri yerine getirmeyi sağlama ve kötülüklerden kaçınmaya yakın hale getiren bir şeydir. Diğer bir ifadeyle lütuf, mükâfat ve cezaya müstahak olmayı bilmektir.⁷⁰ Lütuf

62 Kadı Abdulcebbar, Şerhu’l-Usûli’l-Hamse, s. 125.

63 Cemalettin Erdemci, *Kelâm İlmi’ne Giriş*, İstanbul 2009, s. 95-96.

64 Geniş bilgi için bkz. Kadı Abdulcebbar, Şerhu’l-Usûli’l-Hamse, s. 39-41.

65 Kadı Abdulcebbar, Şerhu’l-Usûli’l-Hamse, s. 39.

66 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni fî Ebvâbi’t-Tevhîd*, (thk. İbrahim Medkûr-Taha Hüseyin), y.y. trs., c. XII, 384.

67 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, c. XII, 355.

68 Kadı Abdulcebbar, *el-Mecmu’ fi’l-Muhît bi’t-Teklif*, c. I, 24; Şerhu’l-Usûli’l-Hamse, s. 64.

69 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, c. XII, 461-462.

70 Geniş bilgi için bkz. Kadı Abdulcebbar, Şerhu’l-Usûli’l-Hamse, 64; Ayrıca bkz. Ebû Hasan Ali b. İsmail el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn*, (I-II), (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut 1411/1990, c. I, 313-314.

olan bir şey de vâciptir. Zira kişiden zararı def etmektedir.⁷¹ Bu açıdan marifetullah, dinen yapılması gerekenleri yerine getirme ve kötülüklerden sakınmada bizim için bir lütuftur. Zira bir şey lütuf ise o, kişiden zararı uzaklaştırma yerine bizzat var olduğu için vâciptir. Çünkü bu lütuf olmasaydı, ne söz konusu fiillerden hâsıl olacak sevaba ulaşmak ne de marifetullah mümkün olurdu. O halde marifetullah, lütuf kapsamındadır.⁷²

III. Ahlakîlik ilkesi: Mu'tezile, her meselede olduğu gibi marifetullah konusunda da aklî vücûbiyetleri ahlakî olup olmamasına göre belirlemiştir. Onlara göre aklî vücub, ilahî iradeyi de ilzam eden sabit ahlakî değerlerin olduğu düşüncesiyle ilgilidir. Yani Eş'ariler teklifi hükümlerden, ahlakî hükümlere geçmekteken; Mu'tezile, ahlakî yargılardan, teklifi hükümlere geçmektedir. Daha genel bir ifadeyle Mu'tezile'ye göre ahlakî nitelikler hükümlere değil, hükümler ahlakî değerlere tabidir.⁷³ İşte Mu'tezile'nin bu tutumunu marifetullah konusunda da görmek mümkündür. Zira onlar, marifetullahın aklî olduğunu savunurken, bu yaklaşımlarındaki belirleyici özellik, Kâdı Abdülcebbâr'da belirginleştiği gibi, ahlakî yargılardan teklifi hükümlere geçen bir usul takip etmişlerdir. Bu bağlamda onlara göre kabih, ilahî yasaklamadan dolayı değil, bizatihi zülüm, yalan ve nimete nankörlük olduğu için kötü görülmüştür. Genel bir ifadeyle ahlakî nitelikler hükümlere değil, hükümler ahlakî değerlere tâbidir. Dolayısıyla Mu'tezile, ilk anlamla aklî şekillendirmeyip akılla manayı şekillendirmenin mücadelesini vermiştir.⁷⁴ Akıl yürütmenin ahlakî bir sorumluluk olarak kabul edilmesinin nedeni ise aklın Allah'ı bilmekten kaynaklanacak zarar ve olumsuzlukları önleme işlevi gördüğü yönündeki düşüncedir.⁷⁵ O hâlde Mu'tezile'ye göre aklın, Allah'ı bilmeyi bundaki fayda ve güzellikten dolayı vâcip kıldığı söylenebilir.

IV. İstidlal ve nazarın işlevselliği: Kâdı Abdülcebbâr, akıl yürütmenin bütün Müslümanlara vâcip olduğunu belirtir.⁷⁶ Yine o, nazarın Allah'ı tanımaya götüren tek yol olduğunu ifade eder. Aynı şekilde ona göre Allah, zorunlu olarak bilinemediği gibi, müşâhede/duyular yoluyla da bilinemez. Dolayısıyla Allah, ancak tefekkür ve nazar yoluyla bilinebilir.⁷⁷ Bişr el-Mu'temir (ö. 226/840) ve Nazzam'ın (ö. 231/845) içinde bulunduğu Mu'tezilî âlimlere

71 Kâdı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 64.

72 Kâdı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 64.

73 Recep Ardoğan, "Mutezile'ye Göre İman Konusunda Aklın Sorumluluğu", s. 301.

74 Ardoğan, "Mutezile'ye Göre İman Konusunda Aklın Sorumluluğu", s. 301.

75 Kâdı Abdülcebbâr, *el-Mecmu' fi'l-Muhit bi't-Teklif*, c. I, 18.

76 Kâdı Abdülcebbâr, *el-Muğni*, c. II, 123-126.

77 Kâdı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 39, 72.

göre akıl sahibi ve nazara güç yetiren insanın, nazar ve istidlal ile Allah'ı bilmesi vâciptir.⁷⁸ Çünkü Allah, âlemi yaratarak kendi varlığı için delil kılmıştır. Tümüyle işaret, kanıt ve simgelerden oluşan varlık âlemi üzerinde akıl yürütmek ve muhakeme etmek, kişiyi Allah hakkındaki bilgiye götürecektir. Bu nedenle varlık âlemi üzerinde akıl yürütmek kişiye vâciptir. Bu zorunluluk, vâcip olan ilk şeydir, dolayısıyla kişiye yüklenen diğer zorunlu sorumluluklardan önceliklidir.⁷⁹

Öte yandan onlar açısından nazarın vücûbiyet kaynağı ne ise marifetullah hakkındaki nazarın da vücûbiyet kaynağı odur.⁸⁰ Zira Allah'ın, insanlardan kendisini bilmelerini ve bu yolda akıl yürütölmelerini istediğini bilmek, bizzat Allah'ı bildikten sonra bilinir ve öğrenilir. Dolayısıyla Allah'ın bunu istediğini bilmek ise Allah'ın kendisini bilmenin fer'idir.⁸¹ O hâlde fikir, nakilden öncelikli olup tek başına Allah'ı tanımaya yeterlidir. Bu da gösteriyor ki Allah'ı tanımada nazarın vücûbiyet kaynağı yine akıldır.⁸² Bununla beraber onlara göre insan Allah'ın kendisine verdiği kudretle fiilini kendisi yaratır. Dolayısıyla nazarî bilgi insanın akli çabasının sonucudur. Allah'ı bilme konusunda doğru bir bilgiye ulaşmak için nazar ile fikri birbirinden ayırmak gerekmez. Zira varlık üzerinde nazar, her biri kalbin bir fonksiyonu olan tefekkür ve teemmül mekanizmalarını harekete geçirir. Bu sebeple akıl ortada Allah'ın birliğine çağıran bir peygamber olmasa da Allah'ın bilgisinin zorunlu bir bilgi olduğunu kabul etmek zorundadır. Bundan dolayı da Allah'ı bilme konusunda akıl, şeraitten öncedir.⁸³

- V. Mu'tezile, nazarı korku ile ilişkili olarak ele almış ve böylece marifetullahın akli bir sorumluluk olduğu kanısına varmıştır. Zira onlara göre nazarı terk etmekten korkmak, akli vücûbiyetin bir sebebidir. Çünkü nazarı terk eden kişide zarara düşme korkusu oluşur, nazarda bulunarak o korkuyu yok etmeyi umar. Oluşan bu korku, zararlı şeylerden sakınmanın vâcip olduğunu gösterir.⁸⁴ Mu'tezile'nin aklın marifetullahı gerektirdiğine dair kaidesi şudur: İnsandan kendisiyle her zararın def edildiği vücubu bilmek, her akıl sahibinin aklına konulmuştur. Mesela, zarar verdiği için her zülmün çirkin olduğu akla bilinir. O hâlde Allah'ı bilmek yolunda nazar ve istidlal, nefisten zararı gideren şeylerden olduğu için bunu terk etmek zulüm ve çirkindir. Bu da

78 Geniş bilgi için bkz. Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, c. XII, s. 488-491; Ayrıca bkz. Şehristâni, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 52, 57.

79 Kadı Abdulcabbar, *el-Muğni*, c. XII, 36; *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 39-45.

80 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, c. XII, s. 349.

81 Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, c. XII, s. 276.

82 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 45.

83 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 87-88.

84 Bkz. Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, c. XII, s. 292; *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 67-68; Taftazani, *Şerhu'l-Mekâsîd*, c. I, s. 263-264.

gösteriyor ki nazar ile Allah'ı bilmek vâciptir.⁸⁵ Dinî konularda nazarın terk edilmesi de ikab ve kınanma gibi uhrevî zararlara sebeptir.⁸⁶ Ne var ki mükellefin, aklen olgunluğa eriştiğinde nazarı terk ettiği takdirde kendisine herhangi bir sebeple zarar geleceğinden korkması gerekir.⁸⁷ Buradaki zarar ise kişinin nazarı terk ettiği zaman başına gelmesinden korktuğu şeydir. Bununla beraber oluşacak korkunun birçok sebebi vardır.⁸⁸

- VI. Öte yandan onlara göre nimetleri bahşeden Allah'a şükür aklen vâciptir. Bu da marifetullahı bağlar. O hâlde vâcibin bağlı olduğu öncül de vâciptir.⁸⁹ Ancak Mu'tezile kelamcıları, Allah'ı bilmenin vücûbiyetinin, nimete şükretmenin bir gereği olup olmayacağını da tartışmışlardır. Bu hususta Mu'tezile kelamcıları arasında görüş birliği yoktur. Zira Kâdı Abdülcebbar'a göre Ebû Ali el-Cübbâr'ın, "Allah'ı bilmenin vâcip oluşu, nimete şükürün vâcipliğinden dolayıdır" şeklindeki görüşü tutarlı değildir. Çünkü Allah'ın nimetlerine şükür, bu menfaatlara muhalefet ettiği anlaşıldığı zaman mükellefe vâcip olur. Bu da ancak Allah'ın bir ve adalet sahibi olduğu bilindikten sonra anlaşılabilir. Dolayısıyla marifetullahın vâcip oluşu, O'nun nimetlerine şükürün vâcipliğine bağlanamaz. Bu şuna benzer; bir çeşmeye rastlayıp ondan su içen birisinin, onu yaptırana teşekkür etmesi için onu tanıması gerekmez. Ancak sadece onun bu çeşmeyi insanlar faydalansın diye yaptığını ve çeşmeyi yapmadaki maksadının bu olduğunu bilirse, ona teşekkür eder. Aksi halde ona bir şey gerekmez. Aynen bunun gibi kişi, Allah'ın kendisini yarattığını ve bu menfaatlerle onu faydalandırmayı amaçladığını bilirse, O'na şükreder. Aksi halde O'na teşekkür etmesi gerekmez.⁹⁰
- VII. Mu'tezile, bir şeyin vücûbiyetinde hüsün ve kubhun kaynağını bilebilecek yeterlilikte olanlara ayrıcalığın verilmesi gerektiğini kabul etmiştir. Zira Kâdı Abdülcebbar'a göre çocuğun aklı yetmediği için, vâciblerin ve kabihlerin kaynağını veya hakikatını bilmesi mümkün değildir. Ancak eğer biliyorsa, kendisine onlar vâcip olur.⁹¹

Mu'tezile'nin beş esası bağlamında marifetullah konusu ele alındığında, Mu'tezile kelamcıları, Allah'ın varlığı ve sıfatlarının bilinmesi

85 Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 67.

86 Kâdı Abdülcebbar, *el-Muğni*, c. XII, s. 353,386-387.

87 Geniş bilgi için bkz. Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 67.

88 Geniş bilgi için bkz. Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 67. Bu korkunun sebepleri için bkz. Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 68-69; *el-Mecmu' fi'l-Muhît bi't-Teklif*, c. I, 18-19; Gazali, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Dâru'l-Hikme, Dûmeşk 1415/1994, s. 168-169; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 75.

89 Devvani, *Şerhu'l-Akâdeti'l-Adudiyye*, s. 58.

90 Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 87.

91 Kâdı Abdülcebbar, *el-Muğni*, c. XII, s. 353.

gibi Tevhid ve Adalet ilkelerine dair hususlarda aklın mutlak bilgi kaynağı olduğunu söylemekle beraber, insanların Peygamberler tarafından getirilen vahiy bilgisine, yani nakle muhtaç olduklarını kabul etmişlerdir. Nitekim onlar, Allah'ı, tevhid ve adaletle birlikte bilmenin akıl yoluyla; emirlerini, nehiyelerini ve O'na yaklaşmanın yollarını bilmenin ise nakil yoluyla bilinebileceğini kabul ederler. Bununla beraber onların Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatlarının bilinmesi gibi konuları, "Tevhid ilkesi" ile ilgili meseleler içerisinde işledikleri görülür.⁹²

Mâtürîdîler ile Mu'tezile'nin görüşleri karşılaştırıldığı takdirde şunlar söylenebilir: Marifetullah konusunda Mâtürîdîlerin yaklaşımları ile Mu'tezile'nin yaklaşımının birbirine çok benzediği görülür. Mâtürîdîler, aklın fonksiyonunu veya nazar ve istidlalin etkisini göz önünde bulundurarak hareket eden Mu'tezile gibi düşünmektedirler.⁹³ Mâtürîdîlik ile Mu'tezile arasında bu ilişkinin ortak noktası her iki düşünce ekolünün de akli tefekküre önem vermiş olmalarıdır.

Akıl-nakil ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda Mâtürîdî'nin, Allah'ın varlığına iman etmekten sorumlu olmak için akli yeterli görmek suretiyle Mu'tezile'nin görüşüne katıldığı, akli bütün dinî gerçekleri –yani dinî hükümlerdeki hikmeti, hüsnü veya kubhu- kavramaktan âciz görüp naklin gerisine atmakla da Eş'arî'nin görüşünü paylaştığı ve iki ekol arasında orta bir yol takip ettiği görülür.⁹⁴ Öte yandan Mâtürîdîler, aklın iyi/hüsün olarak bildiği bir şeyi, insana vâcip kılabileceğini, ancak hiçbir şeyi Allah'a vâcip kılamayacağını ileri sürerek Mu'tezile'den ayrılır. Eşyanın güzelliği ve çirkinliği kendi özünden olduğu⁹⁵ için İlahî mesaj olmaksızın da aklın bazı iyi ve kötü şeyleri bilebileceğini ileri sürerek Eş'arîlerden ayrılmışlardır.⁹⁶

Mu'tezile ve Mâtürîdîlerin çoğunun, marifetullahın vücûbiyet kaynağı konusunu ele alırken, daha ziyade Allah'tan âleme uzanan bir düşünce sistemi benimsediklerini söyleyebiliriz. Yani âlemdeki peygamberlerin öğretilerinden hareketle Allah'ı bulmayı değil, Allah'ın varlığını akıl ile idrak ettikten sonra O'nun elçilerine ve mesajlarına inanmayı tercih etmişlerdir. Dolayısıyla onların, Allah'ı bilmeden peygamberi bilmenin mümkün olmadığını ileri sürmüşlerdir. Başka bir ifadeyle Allah'ı bilmeyen birisinin, O'nun Peygamber göndermesine inanması veya bunu bilmesi nasıl mümkün olur? Dolayısıyla Allah'ı tanımaktan hareketle Peygamberlerini bilme ve onları bilmek mümkündür.

92 Kadı Abdulcebbar, *Mütesâbihu'l-Kur'an*, c. I, s. 35; *el-Muğni*, c. XII, 274-275; c. XV, 27-28; Ebû Hüseyin Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî, *Kitâbu'l-Mu'temed fi Usûli'l-Fikh*, (I-II), (thk. Muhammed Hamidullah), Dimeşk 1385/1965, c. II, s. 886-887; Erdemci, *Kelâm İlmi'ne Giriş*, s. 95-96; Veysi Ünverdi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", *Artuklu Akademi İlahiyat Bilimleri Dergisi*, c. 4, sy. 2, Yıl: 2017, s. 3-11.

93 Resul Öztürk, "Mâtürîdî'nin Kelam Sisteminde Allah'ı Bilme (Ârifibillah) Meselesi", s. 98.

94 Abdülbaki Güneş, *Kur'an'da İşlevsel Akla Verilen Değer*, s. 209.

95 Düzgün-Çelebi-v.d., *Kelam El Kitabı*, s. 172.

96 Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu Fikhi'l-Ekber*, s. 307.

Mu'tezile ve Mâturîdiler dışında marifetullahın aklî bir sorumluluk olduğunu savunan bazı itikadî fırkaların olduğu görülür. Zira bu konuda Cehmiyye'nin Mu'tezile gibi düşündüğü ve ilahî mesaj gelmeden önce marifetullahın vâcip olduğunu kabul ettikleri nakledilmiştir.⁹⁷

İbn Teymiye'nin naklettiğine göre Cehmiyye gibi Kaderiyye de marifetullahın, ancak aklî incelemeyle hâsıl olduğunu ileri sürmüştür.⁹⁸ Bununla beraber Kaderî olan Geylan ed-Dimeşki'ye göre eşyanın sonradan var olduğu, dolayısıyla bir yaratıcısının olduğunu bilmek zarurî iken; var edicisinin tek olduğunu ve sıfatlarını bilmek istidlâlî/kesbidir.⁹⁹

Kerramiyye'nin de şeriat gelmeden önce de aklın, iyiyi ve kötüyü bilebileceğini ileri sürdükleri aktarılmıştır.¹⁰⁰ Onlar, ilahî mesaj ulaşmadan da aklın bazı şeyleri vâcip kılabilceğini kabul etmişlerdir.¹⁰¹ Hüsün-kubuh meselesine yaklaşımlarından hareketle onların, marifetullahı aklî bir sorumluluk olarak gördükleri söylenebilir.

Hâriciler, düşünceleriyle belki de en fazla Mu'tezile'yi etkileyen fırka olarak görülmüştür.¹⁰² Bu açıdan onların marifetullahı aklî bir sorumluluk olarak gördükleri söylenebilir. Ancak Hâricilerin marifetullahın vücûbiyet kaynağı hakkındaki tutumunu net bir şekilde belirlemek zor görünmektedir. Fakat bazı kaynaklarda Hâricilere göre marifetullahın ve marifet-i nebinin herkese vâcip olduğu, bunu bilmeyenin mazur görülemeyeceği nakledilmiştir.¹⁰³ Aynı şekilde Hâricilere göre Allah'ı, isimlerini ve şeriatın ayrıntılarını bilmeyenin, kâfirdir.¹⁰⁴ Bununla beraber bazı kaynaklarda nakledildiğine göre onlar, peygamber gelmeden önce herhangi bir teklifin oluşmayacağını savunmuşlardır.¹⁰⁵ Ayrıca onların ilahî mesaj olmaksızın aklın, fiillerin iyi ve kötü olduğuna hükmedebileceğini savundukları da nakledilmiştir.¹⁰⁶ Dolayısıyla onların marifetullahın aklen vâcip olduğunu savundukları söylenebilir.

Berâhime¹⁰⁷, Tenâsuhiyye ve Seneviyye'nin de ilahî mesaj gelmeden önce marifetullahın vâcip olup olmadığı konusunda da Mu'tezile gibi

97 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 74; İbn Teymiye, *el-Fetâvâ'l-Kübrâ*, (I-VI), Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut 1408/1987, c. VI, s. 456; c. XVI, s. 330, 440.

98 İbn Teymiye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, c. XVI, s. 330, 440.

99 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-Musallîn*, c. I, s. 217; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 168.

100 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 130; *Nihâyetü'l-Ikdâm fî İlmi'l-Kelâm*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kâhire 1430/2009, s. 362; Ebu'l-Muzaffer el-İsferâinî, *et-Tabsîr fî'd-Dîn ve Temyizi fırakî'n-Nâciyeti anî'l-Firakî'l-Hâlikîn*, (thk. Kemal Yûsuf Hût), Beyût 1403/1983, s. 114.

101 Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s. 222.

102 Muhammed Ebû Sa'de, *el-Havâric fî Mîzani Fikri'l-İslâmiyyi*, II. Baskı, Kâhire 1998, s. 141.

103 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 118.

104 Râzî, *İ'tikadâtü Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, el-Mektebetü'n-Nahdatî'l-Misriyye, Kâhire 1938, s. 47, 51.

105 Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 206.

106 Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, s. 362.

107 "Ashabu'l-meârif" olarak nitelenen ve özellikle akli, bilgi kaynağı olarak kabul eden bir fırkadır. Geniş bilgi için bkz. Neseî, *Tabîratu'l-Edille*, c. I, s. 24.

düşündüklerini söylemek mümkündür. Zira onların hüsün-kubuh meselesinde Mu'tezile ile aynı görüşte oldukları nakledilmektedir.¹⁰⁸ Hatta bundan hareketle kurbanlık hayvanların kesilmesini kabih olarak görmüşlerdir.¹⁰⁹ Bu bağlamda Berâhime'ye göre şeriat, bir şeyin iyi veya kötü olduğuna hükmedemez.¹¹⁰ Zira onlara göre insanlar, kendisine ihtiyaç duydukları maslahatları, kendi akıllarıyla kavrayabilecek potansiyele sahiptirler. Dolayısıyla da onlar, peygambere ve ilahî mesaja gerek duymazlar.¹¹¹

Şunu da ifade etmek gerekir ki marifetullahın aklî bir yükümlülük olduğuna itiraz edenlerden bir kısmı, iyi niyetli olup tembelliği sermaye edinerek ilmin yolundan ayrılmış, ezbercilik yaparak sadece nakil ile yetinmek istemişlerdir. Bunlar, rahatlığına düşkün olan kimseler olarak nitelendirilebilir. Allah'ın varlığını bilmede nazar ve istidlale karşı çıkanlardan bir kısmı da kötü niyetli olup iki gruptur. Birincisi, bozuk ve sapık inançlara sahip olanlardır ki bunlar halk arasında kendi bozuk inançlarını, kimse farkına varıp da önlemesin diye yayılmasını istemişlerdir. İkincisi ise Bâtıniyye gibi İslâm düşmanları olanlardır ki akaidin ve sorumlulukların temeli olan Allah'ı bilmeyi ortadan kaldırarak halkın içinde iman zayıflığının veya imansızlık ve sapıklığın yerleşmesini istemişlerdir.¹¹²

Şu ana kadar marifetullahı aklî bir vücûbiyet olarak gören Kelâm ekolleri tespit edilip ortaya konulmuş ve bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu ekollerin, kendisine ilahî mesaj ulaşmayanların ahiretteki durumu hakkındaki düşüncesine gelince, Ebu Hanife'den nakledilen bir görüşe göre "Allah, bir peygamber göndermese de kişinin aklıyla yaratıcısını bulması vâcip olduğu için eğer bu kişi Allah'ı bilmeden ölürse, ebedi olarak cehennemde kalacaktır".¹¹³

Mâturîdiler ise bu konuda fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Mâturîdî de dâhil büyük çoğunluk, marifetullah aklî bir sorumluluk olduğu için ilahî mesaj ulaşmayanların Allah'ı bilmekle mükellef olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlar, "kendisine vahiy ve davet ulaşmayan aklı başında bir insan, Rabbini bilmezse mazur sayılır mı?" şeklindeki soruya cevap olarak, "Ma'zur değildir. Çünkü âlemin bir yaratıcısının olduğunu aklı ile istidlal ederek bulması lazımdır" diyerek ahirette cezaya müstahak olacağına işaret etmiştir.¹¹⁴ Onlara göre bu durumda olan kimseler, Allah'ı bilmedikleri takdirde ebedî azaba uğrayacaklardır.¹¹⁵ Mâturîdî kelamcılarının göre Peygamberin mesajı ulaşmamış ve kendilerine davet erişmemiş insanlar, uzun müddet yaşamışlar

108 Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 263; *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkıh*, (I-II), (thk. Abu'l-Azîm Dîb), Katar 1399, c. I, 93; Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkâm*, s. 362; Bağdadî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 26.

109 Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 263; Cüveynî, *el-Burhân*, c. I, s. 93.

110 Cüveynî, *el-Burhân*, c. I, s. 93-94.

111 Nesefî, *Tebsratu'l-Edille*, (I-II), (thk. Muhammed Enver Hâmid İsa), Kâhire 2011, c. II, s. 660-661.

112 Muhittin Bağçeci, *Allah'ı Bilmek*, s. 107.

113 Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâlî*, s. 30; *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, s. 306.

114 Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, s. 82-83; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 59-60.

115 Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 214.

ve zaman kâfi iken akıllarını kullanarak yaratıcısını bilmemişlerse, onların bu cehaletleri kendileri için bir mazeret teşkil etmez. Bilakis onlar cehennemde ebediyen kalacaklardır.¹¹⁶

Öte yandan bazı Mâturîdî kelamcılarının, genel kabulün dışına çıktığı ve bu konuda Eş'arîlerin görüşünü tercih ettikleri görülür. Bunlara göre akıl, vâcip kılıcı olmadığı için, kendilerine ilahî haber gelmeyenler, marifetullahla mükellef olmayıp, ahirette ebedi azaba uğramayacaklardır.¹¹⁷ Bu Mâturîdîler, Peygamber gelmeden önce azabın söz konusu olmadığını bildiren ayetlerde zikredilen azabın, ahiretteki azap olmadığını, dünyadaki azap olduğunu ve bunun yalnızca akıl ile bilinmesi mümkün olmayan ilahî emir ve yasakların gözetilmemesi halini kapsadığını ileri sürmüşlerdir.¹¹⁸ Aynı şekilde Mâturîdîlere göre kendisine ilahî mesaj ulaşmamış kişi Allah'a iman ederse, bu imanı çocuğun imanı gibi geçerlidir.¹¹⁹ Onlara göre akıl sahibi kişinin marifetullahı elde edememesinde hiçbir mazeret kabul edilemez. Zira akıl sahibi, yaratılanlar üzerinde tefekkür ederek marifetullahı ulaşabilecek potansiyele sahiptir.¹²⁰

Mu'tezile'ye gelince onlara göre bu kişi, Allah'ı bilmeden, yani O'na iman etmeden ölürse, ebediyen cehennemlik olur.¹²¹ Ancak onlara göre onun ebediyen kalıp kalmayacağı veya kalacağı süre ancak nakille bilinebilir.¹²² Nazzâm gibi bazı Mu'tezilî bilginlere göre Allah'ın akıl sahibi olarak yarattığı; kendini ve dış âlemi gören kimseye, âlemin yaratıcısını bilmesi vâcibtir.¹²³ Ca'fer b. Mübeşşir, insanın Rabbine karşı geldiğinde ve O'nu bilmediğinde ebedi azaba uğrayacağını bilmesini vâcip saymış ve vâdin sürekliliğinin akılla bilinmeyeceğini ileri sürmüştür.¹²⁴ İsa b. Sabih el-Murdar, ilahî mesaj gelmeden önce aklın, Allah'ı, bütün hükümleri ve sıfatlarıyla beraber bilmeyi vâcip kıldığını, kişinin bu konuda eksikliği olduğunda ebedî azaba uğrayacağını bilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹²⁵

Öte yandan Mu'tezile'ye göre nesnelere üzerinde düşünen insan hakikatin bilgisine ulaşabilir. Bu yöntem bile tek başına insanın Allah'ı tanınması için yeterlidir. Dolayısıyla varlık hakkındaki bu tefekkürü terk eden insan, cezaya müstahak olur.¹²⁶ Zira Ebu'l-Huzeyl el-Allaf, şariat gelmeden önce mükellefe bir hatırlatıcı olmaksızın Allah'ı bir delille bilmesinin vâcip

116 Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâli*, s. 30; Muhittin Bağçeci, *Allah'ı Bilmek*, s. 90.

117 Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 214.

118 Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 214-215; Düzgün-Çelebi- vd., *Kelâm El Kitabı*, s. 547.

119 Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber*, s. 308.

120 Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehlî's-Sünne*, (Mukaddime kısmında), c. I, 176.

121 Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber*, s. 308.

122 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 92.

123 Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 256; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, 72.

124 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 73.

125 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 84.

126 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 66.

olduğunu, bu bilgiyi edinmediği takdirde kişinin ebedî azabı hak edeceğini savunur.¹²⁷ Aynı şekilde Bısr b. Mu'temir de akıl-bâliğ olup, Allah'ı bilmeyenin ahirette azaba müstahak olduğunu ileri sürmüştür.¹²⁸

Kanaatimizce ilahî mesaj ulaşmayanlar için marifetullahın aklî bir yükümlülük olduğunu savunan Hanefî-Mâturîdî ve Mu'tezile'nin düşüncesi daha isabetli bir yaklaşım olarak görünmektedir. Zira bu düşünce, Kur'an'ın bize sunduğu mesaja uygun düşmektedir. Nitekim Hz. İbrahim'in kullandığı yol da aklî yoldur. Hz. İbrahim, ümmetine karşı güneş, ay ve yıldızlardan hareketle, yani onların hâdis olduğundan yola çıkarak Allah'a ulaştıran bir yöntem takip etmiştir.¹²⁹ Ayrıca ilim ve teknolojinin, basın-yayının sınır tanımadığı bu çağımızda ilahî mesajı duymayan çok az bir kesimin olduğunu söyleyebiliriz. Zira bu asırda bilgiye ulaşmak, Kur'an ve Hz. Muhammed'i duymamış olmak çok zor bir ihtimaldir. Buna rağmen duymamış olanların da Allah'ın kendilerine bahsetmiş olduğu aklını ve melekelerini kullanmak suretiyle en azından Allah'ın varlığını bulabileceği söylenebilir. Hatta O'nun sıfatları ve fiilleri hakkında da bilgi sahibi olabilirler.

Bununla beraber özellikle günümüzde basın-yayının olumsuz propagandası yoluyla İslâm'ı duymuş, ancak onu yaşatan değil, öldüren; var olan problemlere çözüm üreten değil, bizzat problemin kaynağı olan; ferahlık veren değil, korku salan; barış dini olarak değil, savaş dini olarak duymuş kimseleri de göz ardı etmemek lazımdır. Dolayısıyla kendisine ilahî uyarı ulaşmayanları tek bir kategoride değerlendirip genel bir hüküm vermek, hatalı görünmektedir. Ayrıca inanç alanındaki sorumluluğun mahiyeti ve sonuçları hakkında bazı tahminlerde bulunulsa da kesin bir hükme varılamadığı için bunun kesin sonucunun Allah'ın takdirinde olduğuna inanmaktan başka bir seçenek kalmamaktadır.¹³⁰

1.2. Şer'î Bir Sorumluluk Görenler

Kelamcılarının tamamı, aklın vazgeçilemez bir epistemolojik işlevinin bulunduğunu, ilahî emirler karşısında insanı yükümlü kılan akıl olmadan vahyi anlayıp anlamlandırmanın mümkün olmadığını kabul etmişlerdir. Bununla beraber aklın sınırlı bir yeti olduğunu, yanülabileceğini de hesaba katmışlardır. Nitekim onlara göre akıl, insanın psikolojik durumundan ve sosyal konumundan etkilenmeyen, her şeye rağmen hakikatin bilgisine ulaşan soyut bir varlık değildir. Zaten İslâm âlimlerinin birçoğu, toplumda hâkim olan gelenek, görenek ve kültür ile insan psikolojisinin aklı etkileyebildiğini, bu durumun da onun sağlıklı düşünmesini engelleyebildiğini kabul etmişlerdir. Hatta akıl, duyuların, eğitim-öğretimin ve hâkim kültürün

127 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 66.

128 Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 130.

129 Bkz. En'am: 6/76-79.

130 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Sinan Öge, "Çağdaş Dünyada Fetret Ehli", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 9, sy: 24, 2005, s. 33-50. Günümüz insanların fetret ehli olarak görülüp görülemeyeceği ve bu bağlamda sorumluluk alanları ve mücadele sahalari konusunda geniş bilgi için bkz. Metin Yurdagür, *İslâm Düşüncesinde Fetret Kavramı*, Marifet yay., İstanbul 1998, s. 44, 73.

tesirinden kurtulamadığı için bazen güzelin çirkin, iyinin kötü ve doğrunun yanlış olduğuna hükmedebilir. O hâlde akıl, sadece dış unsurlardan etkilenmemektedir. Bunun yanı sıra insanların psikolojik durumu ve fikrî tercihleri de sağlıklı düşünmeyi ciddi şekilde yönlendirebilir. Bütün bunlar aklın vahye muhtaç olduğunu ve naklî gerisinde tutulması gerektiğini gösterir.¹³¹

Marifetullahı akli bir sorumluluk olarak gören kelimciler gibi şer'î bir yükümlülük gören kelimciler de marifetullahın ve bu hususta nazarın vâcip olduğunu kabul etmişlerdir. Hatta Eş'arîler, marifetullahın vâcip olduğu hususunda icma olduğunu ifade etmişlerdir.¹³² Ancak vücûbiyet kaynağını belirleme konusunda onlardan ayrılmışlardır. Onlara göre marifetullah ve bu hususta tefekkür ve nazar, Allah tarafından emredildiği için vâciptir. Nasslarda emir söz konusu olduğu için de her akıl sahibi ve bâliğ olmuş kişiye farzdır. Zira nazar ve tefekkür hakkında beş yüz civarında ayet vardır.

Eş'arî kaynaklarda hükümlerin akli veya nakli delillerle sabit olduğu konusunda icma olduğu nakledilmiştir.¹³³ Aynı şekilde vâcip kılmanın sadece Allah'a ait olduğu konusunda ümmetin icma ettiği de nakledilmiştir.¹³⁴ Hatta onlar, Ehl-i Sünnet âlimlerinin, "aklın, bir şeyin vücûbiyetini belirleyemeyeceği, ancak şeriatın belirleyebileceği" hususunda ittifak ettiklerini nakletmişlerdir.¹³⁵ Ancak bu icmanın realitede vâki olduğunu söylemek zor görünmektedir. Zira vâcip olan bir şeyin vücûbiyet kaynağı konusunda Kelâm ekolleri arasında ihtilaf yaşanmıştır.

Aslında Mu'tezile'nin savunduğu, ilahî mesaj gelmeden önce Allah'ın akılla bilinebileceğini, Eş'arîler de kabul etmektedir. Nitekim Eş'arî'nin doğrudan kendi görüşlerini yansıtan ve akâid ağırlıklı en güçlü eseri olarak kabul edilen *el-Lumâ'* da insanın yaratılışı, mahlûkatın yaratılmışlığı, vb. konular Allah'ın varlığına delil olarak sunulurken bu tür delillerden hareketle Allah'ın bilinmesinin zorunlu olup olmadığı konusunda hiçbir şey söylememesi dikkat çekmektedir.¹³⁶ Fakat ona nisbet edilen görüşe göre bütün vâcip naklidir, akıl hiçbir şeyi vâcip kılamaz. Allah'ı bilme akılla elde edilir, ama bunu nakil gerektirir.¹³⁷ Eş'arî, peygamber bildirmediği Allah'ın bilinemeyeceğini, bunun aksinin de zayıf ve temelsiz olduğunu ileri sürmüştür.¹³⁸

Böyle olmakla beraber onlar, bilgilerin akılla elde edilmesiyle, akılla bir

131 Yusuf Şevki Yavuz, "Akıl", *DİA*, c.II, s.245.

132 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. I, s. 260, 276.

133 Âmidî, *el-İhkâm*, c. I, s. 127.

134 Taftazanî, *Şerhu'l-Mekâsüd*, c. I, s. 263; Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 10.

135 Cüveynî, *eş-Şâmil*, s. 115; Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr*, c. I, s. 158.

136 Eş'arî, *Kitâbu'l-Lumâ' fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*, Mısır 1955, s. 17-18.

137 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 115; Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 214; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. I, s. 277; İbrahim Ağah Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, s. 118.

138 Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 11-12.

şeyin vâcip olmasını birbirinden ayırırlar.¹³⁹ Onlar, akliyyât olarak belirlenen alanda şeriat vârid olmadan da özellikle de marifetullah konusunda aklın doğruları tespit edebileceğini beyan etmişlerdir.¹⁴⁰ Onlara göre vahiy olmaksızın akıl, evrenin yaratılmış olduğunu, Allah'ın varlığı, birliği ve ezeliyeti, Allah'ın ezeli niteliklere sahip olduğu tespit etme gücüne sahiptir.¹⁴¹ Ancak onlar, kimi davranışların kullara vâcip, haram veya yasak oluşunun yalnızca nakil yoluyla bilinebileceğini kaydetmektedirler. Allah, kullarına hiçbir vasıta olmaksızın doğrudan kendi hitabıyla veya peygamberlerden bir elçi göndermek suretiyle bir şeyi vâcip kılsa, ancak o zaman o şey vâcip olur.¹⁴² İlahî hitaptan veya peygamber göndermeden önce hiçbir şey vâcip veya haram olmaz. Akıl sahipleri, şeriat gelmeden önceki davranışları dolayısıyla sevap ya da cezaya hak kazanmaz.¹⁴³ Yani Eş'arîlere göre hükümler, bizzat şeriate bina edilir.¹⁴⁴ İlahî mesaj ulaşmadan önce akıl, herhangi bir şeyde hükmedemediği için hiçbir şer'î hüküm akılla sabit olmaz.¹⁴⁵ Allah'ın insanlara bir şeyi vâcip kılmasının ölçütü akıl değil, bilakis peygamberin onun katından getirdikleridir. Dolayısıyla bir şey akılla vâcip olmayıp, ancak nakille vâcip olabilir.¹⁴⁶

Eş'arîlerin böyle düşünmesi, akli tamamen devre dışı bıraktıkları veya değersiz gördükleri anlamına gelmemelidir. Aksine onlar, vâcip kılıcı ve hüküm koyucu olan Allah'a, peygamberlerine ve akla ayrı ayrı değer atfetmişlerdir. Bu hususta onlar, vahyi güneş gibi akli da göz gibi görmüşlerdir. Göz, her hâlükârda güneşe ihtiyaç duyar. Yani göz, ne kadar iyi görürse görsün, güneş olmadan bir şeyi tam anlamıyla göremez.¹⁴⁷ Kısaca onlara göre Allah, muciptir yani tercih edendir; peygamber, O'nun tercihini muhbirdir; akıl ise muariftir.¹⁴⁸ Bu açıdan marifetullah, akılla elde edilip, şeriatle vâcip olur.¹⁴⁹ Bununla beraber onlar, nazarın vâcip olduğunun yalnızca din vasıtasıyla idrak edilebileceğini savunmakta ve teklifî emirlerin tamamının sem'î delillerden ve şer'î hükümlerden çıkarılabileceğini belirtmişlerdir.¹⁵⁰

139 Şehristâni, *Nihâyetu'l-İkdâm*, s. 363.

140 Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 205.

141 Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 24, 210.

142 Cüveynî, *eş-Şâmil*, s. 115; Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, c. I, s. 82; *el-İhkâm*, c. I, s. 127; Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 24, 202-203, 263; İbn Fûrek, *el-Müccerred*, s. 30; Şehristâni, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 115; Gazalî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, s. 170-171; İsfârâinî, *et-Tabsîr*, s.170; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. I, 277; Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 9; Ebû Saîd Abdurrahman en-Nisâbüri, *el-Ğunye fi Usûli'd-Dîn*, (thk. Umâdu'd-dîn Ahmed Haydar), Beyrut 1406/1987, s. 137-138; Ebû İshak İbrâhim b. Ali eş-Şirâzî, *el-İşâre ilâ Mezhebi Ehli'l-Hakk*, (thk. Muhammed ez-Zebîdî), Beyrut 1999, s. 198; Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 149.

143 Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 24, 202-203, 263; Âmidî, *el-İhkâm*, c. I, s. 127.

144 Cüveynî, *el-Burhân*, c. I, s. 99; Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, c. II, s. 145.

145 Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 404; Cüveynî, *el-Burhân*, c. I, s. 99.

146 Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 256-257; Gazalî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, s. 144; Şehristâni, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 55.

147 Konuyla ilgili bkz. Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 189.

148 Gazalî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, (I-IV), (thk. Hanza b. Züheyr Hâfız), y.y. trs., c. I, 202.

149 Şehristâni, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 115.

150 Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 8; *el-Burhân*, c. I, s. 97.

Eş'arilerin marifetullahı aklı bir sorumluluk olarak görmemelerinin gerekçelerine gelince, onlar bu yaklaşımlarını birtakım akli ve nakli gerekçelere dayandırmışlardır. Akli gerekçelerini şu şekilde sıralamamız mümkündür:

- I. Vücûbiyet-tercih ilişkisi: Eş'arilere göre vücûbiyet, ancak tercih etme eylemidir. Bu tercihi yapacak olan da ancak Allah'tır. Peygamber de o tercihi haber verendir.¹⁵¹ Aynı şekilde akıl, kendi başına tercihi, yani vücûbiyeti anlayamayabilir. Ancak peygamberler vasıtasıyla gelen şeriatla anlayabilir.¹⁵² Bununla beraber onlara göre eğer akıl, bir şeyin vâcip olduğunu bilmenin yolu olursa onun, vâcip olan her şeyi bilmesi gerekir. Yani şeriat vârid olmaksızın aklın, bütün vâciplerin vâcip olduğunu bilmesi gerekirdi.¹⁵³ Ancak Eş'arilerin ikinci yaklaşımı pek ikna edici görünmemektedir. Zira insanın yaşaması için temel ihtiyaçlarını gidermesinin gerekli olduğunu veya bir davranışın ahlakî erdemliliğin bir gereği olduğunu akıl ile bilmesi, vâcip olan her şeyi bilmesini gerektirir mi?
- II. "Vâcib"e yükledikleri anlam: Onlara göre vücub, Allah'ın emrettiği ve terkedildiğinde azabı gerektiren şeydir.¹⁵⁴ Ayrıca vâcip, şeriatla yapılması veya uyulması emredilmiş fiildir. Yasak/mahzur ise şeriatla sakınılması ve yasaklanması gerekli görülen fiillerdir.¹⁵⁵ Dolayısıyla vücub, ancak şeriatle idrak edilir¹⁵⁶ ve şeriat olmaksızın hiçbir şey vâcip olamaz.¹⁵⁷ Dikkat edilirse Eş'arilere göre şer'î hükümler va'd ve vaide bağlanmıştır. Dolayısıyla da ilahî mesajda emredilmiş hükümlerin terkinde dair uhrevî bir vaide gelmedikçe, akıl onları tam kavrayamaz.¹⁵⁸ Zira akıl, nazarın vücûbiyetini idrak edemez. Bundan da anlaşıldığı üzere marifetullah hususundaki nazar da şer'î olarak vâciptir.¹⁵⁹
- III. Vücûbiyet-Fayda İlişkisi: Onların nezdinde aklın, bir şeyi zaruri kılması için iki şıkka dayanması gerekir. Birincisi, faydasız icap ettirmektir ki bu muhaldir. Çünkü akıl, faydasız ve boş şeyleri vâcip kılmaz. İkincisi, bir fayda veya gaye için vâcip kılar. Bu fayda ve gaye de ya Allah'a irca edilir ki O'nun hakkında

151 Gazalî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikad*, s. 170-171; *el-Mustasfâ*, c. I, s. 199.

152 Gazalî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikad*, s. 171.

153 İsfârâinî, *et-Tabsîr*, s. 170.

154 Razi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, (I-XXXII), Dâru'l-Fikr, y.y. 1401/1981, c. XX, s. 173; Gazalî, *el-Mustasfâ*, c. I, s. 195; İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 301.

155 Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 259.

156 Cüveynî, *el-Burhân*, c. I, 96; Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, c. I, s. 156.

157 Gazalî, *Ravzatu't-Tâlibîn*, (*Mecmûatu'r-resûl içinde*), (thk. İbrahim Emir Muhammed), el-Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire trs., s. 106; Gazalî, *el-Mustasfâ*, c. I, s. 177.

158 Cüveynî, *Akidetu'n-nizâmiyye*, s. 59-63; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 55, 115; Âmidî, *el-İhkâm*, c. I, s. 120-123.

159 Cüveynî, *el-Burhân*, c. I, s. 97.

böyle bir şey düşünmek muhaldir. Zira Allah, her çeşit fayda ve gayeden uzaktır. Ya da kula irca edilir ki bu da muhaldir. Çünkü hal-i hazırda kulun taatten ve marifetten herhangi bir menfaati söz konusu değildir. Belki kul, taat ve marifetin yüzü suyu hürmetine, şehvetlerden döner veya onların gereğini yerine getirdiği için maddeten korunur. Gelecekte ise ya sevap var veya ikab vardır. Allah'ın ma'siyet ve taat üzerine kula sevap verip ceza vermeyeceği, nereden bilinir? Akıl, ölümden sonrası hakkında fayda ve zararı tam idrak edemez. Dolayısıyla akıl tek başına bir şeyin uhrevî faydasını veya zararını bilemeyeceği için, bir şeyi vacip kılamaz.¹⁶⁰

IV. Başka bir sebep ise Eş'arîler, delil ile medlul arasında zorunlu bir ilişkiyi kabul etmedikleri için şer'î vücûbu savunmuşlardır. Yani Eş'arîlere göre bir şeyin gerekliliğini bilmek, o şeyin nedenini bilmeye bağlı değildir.¹⁶¹ Çünkü varlıklar arasında zorunlu sebeplilik ilişkisi yoktur. Akıl yürütme ile ilgili bilginin meydana gelmesi arasındaki sebep de böyledir. Bundan dolayı Allah'ın istidlâlî bilgi ile bilinmesi, vâcip değil, Kur'an'ın akıl yürütmeyi emretmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁶² Zira vâcibin şartı, kendisine delalet eden bir sem'î delilin sabit olmasıdır.¹⁶³

V. Diğer bir sebep ise onlara göre aklın sahip olduğu vasıflar, herhangi bir şeyi vâcip kılmaya elverişli değildir. Zira akıl, akıllı bir kimsenin sıfatıdır, Allah tarafından yaratılmıştır ve varlığı kendinden değildir. O ne canlıdır ne kâdir ne âlim ve ne de mütekellimdir. Bu şartlara sahip bir şey, nasıl bir şeyi vâcib kılabilir?¹⁶⁴ Aynı zamanda akıl, onu yaratanın müsaadesine bağlanmıştır. Nitekim Cüveynî şöyle der: "Akıllı bir kimse kendisinin yaratılmış, terbiye edilmiş ve sahibi olan bir kul olduğunu, sahibi izin vermedikçe hiçbir şeyi yapamayacağını düşünür. Sahibinin izni olmadan bir şey yapmaya kalkışırsa kendisini boşuna yormuş olur".¹⁶⁵ Cüveynî, marifetullahın aklın vâcib oluşuna itiraz sadedinde kesb meselesine sözü getirir. Ona göre bütün yaratılmışları yaratan Allah'tır. Ondan başka bir yaratıcı yoktur. Kulun kesb ettiği şeyler Allah'ın yarattığı şeylerdir. Dolayısıyla kulun bir şeyi vücuda getirmesi de mümkün olmayıp, kula vâcib olan şeye aklın delâlette bulunması anlamsızdır.¹⁶⁶

160 Âmidî, *el-İhkâm*, c. I, s. 121-122; Gazalî, *İhyâ*, c. II, s. 197; *el-Mustasfâ*, c. I, s. 195-196; *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, s. 145-147; *İlcâmu'l-Avam (Mecmûatu'r-Resâil* içinde), s. 338

161 Râzî, *el-Muhassal*, s. 27.

162 Cüveynî, *el-Burhân*, c. I, s. 84-85.

163 Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 10.

164 Şirâzî, *el-İşâre ilâ Mezhebi Ehli'l-Hakk*, s. 198.

165 Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 268-269.

166 Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 269.

- VI. Bir diğer gerekçe de Eş'ariler, marifetullahın ancak açık ve seçik olan ta'limle mümkün olacağını ileri sürerek, vücûbiyetin ancak ilahî mesajla mümkün olabileceğine işaret etmişlerdir.¹⁶⁷
- VII. Başka bir gerekçe ise Eş'arilerin usullerinden kaynaklanan ve belki de böyle düşünmelerine sevk eden hüsün-kubuh algılarıdır. Onlar, marifetullahı hüsün-kubuh konusuyla da ilişkilendirmişlerdir. Bir şeyin bizzat kendisi, ona zorunlu olan cinsi ve sıfatları açısından iyi veya kötü olamaz. Dolayısıyla şeriatın iyi gördüğü iyi; kötü gördüğü kötü kabul edilir. İyiden maksat, dinin yapması emrettiği ve övdüğü şeylerdir. Kötü ise dinin, işleyen kişiyi zemm ettiği şeydir. İyi ve kötü, şeriatî zâit bir sıfat değildir.¹⁶⁸ Onlara göre akıl, bir şeyin hüsnüne ve kubhuna hükmedemeyeceği gibi, onun bir şeyi iyi ve kötü yapması da düşünülemez.¹⁶⁹ Zira Eş'arilere göre iyiliğin manası, onu yapan kişinin şeriat tarafından övülmesine bağlıdır. Kötüden maksat ise fâilini, şeriatın kınadığı şeydir.¹⁷⁰ Diğer bir ifadeyle Eş'ariler, hüsün ve kubhu emir ve nehyin iktizası olarak görürler. Bir şey, emredilirse hüsün; nehy edilirse kubuktur.¹⁷¹ Yani iyilik, şeriatle bilinen bir şey olup ona ilave olunan bir şey değildir. İyilik, onu yapanın şeriat tarafından övülmesine bağlıdır. Kötülük de aynen bunun gibidir.¹⁷² Bir şeyin kabîh oluşunun manası ise şeriatın onu nehyetmiş olmasıdır. Akıl, teklifi hükümlerde iyi ve kötüyü belirleyemez.¹⁷³
- VIII. Gazalî, Mu'tezile'nin hüsün ve kubhu zatî bir vasıf gördüklerini ve objektiflik bildirdiğini savduklarını ileri sürmüş ve onları eleştirmiştir. O, hüsün ve kubhu zatî bir sıfat olarak değerlendirmeyip, izafî bir vasıf olarak görür. Dolayısıyla bu vasıfların süje merkezli olduğunu, kişiden kişiye değiştiğini ve sübjektiflik bildirdiğini ifade eder. O hâlde hüsün ve kubhun aklen tam bilinemeyeceğini, kişinin aklının yetişemediği bir yönün bulunabileceğini ifade eder. Zira ona göre yalan, mutlak anlamda kabîh değildir. Zira Peygamberi öldürmeye giden birisi, O'nun yerini sorduğunda doğru söyleyip peygamberin yerini söylemek, sevap olmayıp aksine günahıdır. Bu da gösteriyor ki yalan, mutlak anlamda çirkin değildir.¹⁷⁴
- IX. Eş'ariler, Allah'a şükretmek ile marifetullahı birbirinden ayrı

167 Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, c. I, s. 266.

168 Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 258-259; *el-Burhân*, I, 88; Nisaburî, *el-Ğunye*, I, 135; Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *Bahrû'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh*, (I-II), Vezaretu'l-Evkâf, Kuveyt 1992, c. I, 137.

169 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 115.

170 Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 258.

171 İzmîrlî, *Yeni İlmî Kelâm*, s. 72.

172 Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 259.

173 Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 267.

174 Gazalî, *el-Mustasfâ*, c. I, s. 178-186

değerlendirmişlerdir. Zira onlara göre şükretmek, marifetullah olmayıp, marifetullahın bir parçasıdır.¹⁷⁵ Zaten akıl, nimeti verene şükretmenin vâcip olduğunu da idrak edemez.¹⁷⁶ “Biz elçi göndermedikçe asla azap etmeyiz.”¹⁷⁷ ayeti de Mün'im'e şükretme vücûbiyetinin aklen olmayıp, şer'an olduğunu gösterir.¹⁷⁸ Onlara göre bir Mün'im'in verdiği nimetlerden dolayı şükür talebi insanların akıllarına ve hatırlarına gelmez ki bu sebeple onlarda bir korku meydana gelsin. Akıl tek başına Allah'ı bilebilir. Fakat nimetlerine şükretmesine, peygamberleri aracılığıyla haber vermeksizin Allah'ın sevap vereceğini anlayamaz. İnsanda Allah'ı bilmediği için korkunun husule geldiği kabul edilse bile, nazar ve istidlal ile hâsıl olan marifetin bu korkuyu gidereceği de benimsenmez. Çünkü nazar ve istidlal bozuk olursa da Allah hakkında husule gelecek bilgi isabetli olmaz. Bu sebeple korku daha fazla olur.¹⁷⁹

Buraya kadar aktarmış olduğumuz Eş'arilerin görüşleri hakkında birkaç hususu dile getirmek isteriz. Birinci husus, gördüğümüz kadarıyla Eş'arilerin tamamı marifetullahın kişinin bilmesi gereken ilk vazifesi olduğu ve bunun da ancak akılla edilebileceğini, aklın teklifin şartı ve dayanağı olduğunu kabul etmekle beraber, marifetullahı şer'î bir sorumluluk olarak kabul etmişlerdir. Kısaca onlara göre akıl, marifetullahı “vâcip kılan” değil, “vâcip kılını” bulma aracıdır. Böyle olmakla beraber Eş'arilerin, Allah ancak şeriat ile bilinebilir, şeklindeki görüşü akla ve aklî delillere hiçbir fonksiyon yüklemedikleri ve onu devre dışı bıraktıkları anlamına gelmez. Nitekim onlar, şeriat derken aklı da onun içine dâhil etmişlerdir. Zira şer'î yol, hem akıl ve re'y hem de nakil ve vahiy ile hakikatları araştırmaktan oluşur.¹⁸⁰ Ayrıca onlar, bazı meselelere en az Mu'tezile kadar önem atfetmişlerdir. Zira onlar bilgi ile iman ilişkisine vurgu yapmakla beraber, mukallidin imanını aklî delillere dayandırması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Nitekim onlara göre mukallid, temel itikad esaslarından her bir meselede aklî bir delile dayanarak inanmadığı müddetçe mümin olamaz. Ancak kâfir olmamakla beraber istidlal ve nazarı terk ettiği için âsi kabul edilir. Bununla beraber iman eden kişinin itikadını dayandırdığı aklî delili bilmesi yeterli görülmüştür.¹⁸¹

İkinci bir husus ise Eş'arî kelamcılarının akıl hakkında yaptıkları yorumlar, Mâtûrîdîlerin görüşlerine yakınlık arz eder. Zira Eş'arî'ye göre kelamcılar sadece akıllarıyla düşünmek suretiyle Allah hakkında

175 Âmidî, *el-İlhâm*, c. I, s. 121-122; *el-Mustasfâ*, c. I, s. 195-196.

176 Cüveynî, *el-Burhân*, c. I, s. 94; Gazalî, *el-Mustasfâ*, c. I, s. 177.

177 İsrâ: 17/15.

178 Razi, *Mefâtihu'l-Çayb*, c. XX, s. 173.

179 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. I, s. 276.

180 İzmirli, *Yeni İtmi Kelam*, s. 28.

181 Geniş bilgi için bkz. Neseî, *Tabsiratu'l-Edille*, c. I, s. 43; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, c. I, s.266; Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu Fikhi'l-Ekber*, s. 407; Şeyhzâde Abdurrahîm b. Ali el-Amasî, *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid*, II. Baskı, Kâhire 1317, s. 54-56.

konuşmuyorlardı. Onlar akli, peygamberden gelenlerin sıhhatine bir şâhid görüyorlardı. Yani akli, dinin aslı değil, şeriatın şâhidi olarak kabul ettiler.¹⁸² Aynı şekilde Şeyhzade'nin, Eş'arilik ile Mâturîdîlik arasındaki görüş ayrılıklarını konu edinen eserindeki şu ifadeler, imanı akıl yoluyla temellendirme konusunda Eş'ariliğin, Hanefî-Mâturîdî gelenekten daha geri bir noktada olmadığını ima eder: "Hanefî âlimlerin çoğunluğuna göre Allah'ın varlığı ve birliği, peygamberlik gibi dinin temellerine taklidi yolla makbul olmasa da iman etmek geçerli kabul edilir. Oysa Eş'arî kelimcilerinin çoğunluğu dinî akaitte sadece taklidi imanın yeterli olamayacağını savunur. Eş'arî'ye göre imanın sıhhati, inanılacak varlığın kesin akli kanıt ile bilinmesi şartına bağlıdır."¹⁸³

Üçüncü husus ise Eş'arî Kelâm sisteminde Allah'ın varlığına ve birliğine akıl yoluyla varılabileceği kabul edilmekle birlikte, buradaki bilme zorunluluğunda öncelik, akla değil vahye verilmektedir.¹⁸⁴ Ancak vahye muhatap olunamaması durumunda herhangi bir itikadî sorumluluğun doğmayacağı düşünülmektedir.¹⁸⁵

Eş'arîler dışında Şia'nın büyük bir kısmı başta olmak üzere Haşeviyye¹⁸⁶, Mürcie'nin Yunusiyye ve Ğaslâniyye kolları, Hâricilerden Etrâfiyye gibi bazı itikadî fırkalar marifetullahu şer'î bir yükümlülük olarak görmüşlerdir.¹⁸⁷

Haşeviyye,¹⁸⁸ akli bilgi kaynağı olarak kabul etmeyip sadece Kitap, Sünnet ve icmayı kabul etmişlerdir.¹⁸⁹ Nassların zahirine kıymet veren bir topluluk olan Haşeviyye, marifetullah konusunda akla hiçbir rol biçmemiştir. Onlar bu konuda Mu'tezile'nin tam zıddına görüş beyan etmişlerdir. Zira İbn Rüşd'ün Haşeviyye diye isimlendirdiği grup, marifetullahın, akıl ile değil, sadece nakil ile bilinebileceğini savunmuştur.¹⁹⁰ İbn Rüşd, Haşeviyye fırkasının bu konudaki görüşünü şöyle açıklamaktadır: "Onlara göre Allah'ın varlığını bilmenin yolu, akıl olmayıp nakildir. Yani Peygamberin getirmiş olduğu

182 Eş'arî, *İstihsânu'l-havd*, s. 22.

183 Amasî, *Nazmu'l-Ferâid*, s. 54-56.

184 Âmidî, *Ebkârul-Efkâr*, c. I, s. 82; İsferrâinî, *et-Tabsîr*, s. 170; Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 11-12.

185 Gazalî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, s. 169-171; Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 11-12; Muhittin Bağçeci, *Allah'ı Bilmek*, s. 98.

186 Bunlar, Allah'ın sıfatlarını nefyeden Mutezile'nin aksine, Zât-ı İlahiyenin birçok sıfatının olduğunu savunan gruptur. Diğer bir görüşe göre bunlar, dinî "haşevî" diye adlandırmışlardır. Zira din, Kitap ve Sünnet'ten öğrenilir. Kitap ve Sünnet ise Allah, peygamberi ve insanlar arasında bir vâsıtaadır. Geniş bilgi için bkz. Cüveynî, *el-Burhân*, c. I, s. 117. Yine bunlar, ayetleri zâhirine göre anlayıp, teşbihe düşmüş, hatta Allah için "cisim" diyebilecek kadar aşırıya kaçan bir gruptur. Bkz. Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, (dîpnotta), s. 39.

187 Etrâfiyye, Hâricilerin bir kolu olup genel itibarıyla usulleri Ehl-i Sünnet'e uygun düşmektedir. Bunlar şer'î hükümleri bilmeyenlerin mazur olduğunu savunmuştur. Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 150 vd.

188 Haşeviyye, Allah hakkında genel itibarıyla tenzihî bir yaklaşım sergilemiştir. Her ne kadar onlar, selef-i sâlih gibi görünseler de salih olmayan selef statüsünde değerlendirilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Abdillâh b. El-Hasan İbn Asâkir, *Tebyîni kizbi'l-müfterî fimâ nusibe ile'l-İmam Ebî Hasan el-Eş'arî*, Dârul-Kitâbî'l-Arabî, 1399/1979, s. 19.

189 Cüveynî, *el-Burhân*, c. I, s. 125.

190 Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Rüşd, *el-Kesfan Menâhici'l-Edilleti fî Akâidi'l-İslâmiyye*, Silsiletu Turâsî'l-Felsefiyyi'l-Arabîyyi Müellefâtı İbn Rüşd-II, Beyrut 1998, s. 72.

her şeye iman yeterlidir. Allah'ın varlığını ve sıfatlarını ispat etmede akli kullanmaya gerek yoktur". Ancak İbn Rüşd, Haşeviyye'nin, Allah'ı tanımada akli kullanmaya dair bu tutumunu, Kur'an'a ters düşüğünü ifade ederek eleştirmiştir.¹⁹¹

İbn Rüşd'ün de ifade ettiği gibi Haşeviyye gibi Allah'ın tanınmasını sadece nakle bağlayanların, isabet ettiği söylenemez. Zira Kur'an, Allah'ın tanınması için aklın kullanılmasını emretmiştir.¹⁹² Zaten Haşeviyye, ta'limiyye ve sûfiyye hâriç İslâm âlimleri, marifetullah konusunda istidlalin zarurî olduğunda ittifak etmişler ve ihtiyatlı bir ifade olan "marifetullah, ancak istidlal ile kemale erer"¹⁹³ sözünü söylemişlerdir.¹⁹⁴

Haricîlerin bir kolu olan Etrâfiyye'nin de marifetullahı, ancak şeriatla vâcib olan bir sorumluluk olarak gördüğü nakledilmiştir.¹⁹⁵ Dırar b. Amr'a göre ise nakil gelmeden akıl hiçbir şeyi vâcib kılamaz. Dolayısıyla da marifetullah, ancak naklen vâcibtir, ilahî mesaj gelmedikçe vâcib olmaz.¹⁹⁶

Şia'nın marifetullahın vücûbiyet kaynağı hususundaki tutumuna gelince, bu konuda onların görüş birliğine varmadığı görülür. Bu meselede onlar arasında iki temel görüşün olduğu nakledilir. Birincisi marifetullah, mücerred akıl ve nazar ile bilinebilir. İkincisi marifetullah, bir öğretici olmaksızın mücerred akıl ve nazarla elde edilemez. Bu ikinci görüşte olanlar, imamın gerekliliğini özellikle vurgulamaya özen göstermiştir.¹⁹⁷ İkinci görüşü savunanların daha yoğunlukta olduğu görülür. Bundan dolayı Şia, marifetullahı şer'î bir sorumluluk olarak kabul eden ekoller arasında ele alınmıştır.

Birinci görüşte olanlar, marifetullahın akli bir sorumluluk olduğunu savunanlardır. Şia'dan Zeydiyye'ye göre marifetullah imama ihtiyaç olmaksızın akilla elde edilebilir.¹⁹⁸ Genel itibariyle görüşlerinde Mu'tezile'ye paralel bir metodoloji izleyen Zeydiyye gibi Şia fırkaları, bu konuda da -her ne kadar aralarında az da olsa farklı düşünceler ileri süren bazı fırkalar mevcut olsa da- Mu'tezile'ye yakın durmayı tercih etmiştir.¹⁹⁹ Zira bunlara göre akli vücûb, şer'î vücûbtan önce gelir. Dinî naslar da bu vücûbu sağlamlaştırır, inanca yönelik hükümleri te'yid ve tahkim eder. Bununla beraber usulu'd-

191 İbn Rüşd, *el-Keşfan Menâhici'l-Edille*, s. 72 vd.

192 Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelamcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vâcib)*, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 2001, s. 132.

193 Cürcanî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. I, s. 156 vd.

194 Bekir Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vâcib)*, s. 132.

195 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 151.

196 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 102-104.

197 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 206, 232-233.

198 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 186.

199 İsa Doğan, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Samsun 1996, s. 93; Resul Öztürk, Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelamı, *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl: 6, sy: 1, Ankara 2011, s. 18.

din’de taklît câiz olmayıp, itikatta tefekkür vâcibtir.²⁰⁰ Onların düşünce sisteminde marifetullahın, istidlalî bilgi kapsamında değerlendirildiği görülmektedir.²⁰¹ Zira onlar, Allah’ın varlığının ve birliğinin bilinmesinde akılla istidlal edilmesini savunmuştur. Aynı zamanda onlar, zulmün ve abesin kötü olduğunun ancak akılla bilinebileceğini savunmuştur.²⁰² Ayrıca onlara göre imama ihtiyacın olduğu alan, akli ilkelerin dışında şer’î hükümlerin söz konusu olduğu sahadır.²⁰³ Onların bu düşünceleri göz önünde bulundurulduğunda, marifetullah konusunda da taklîdin câiz olmadığını, akıl yürütmenin esas olduğunu, Allah’ı bilmenin akli bir vücûbiyet olduğunu savundukları anlaşılmaktadır.²⁰⁴

İkinci görüşü savunan İmamiyye ve Bâtıniyye gibi Şiilere göre ise marifetullah, muallim olmaksızın elde edilemez. O muallim de -masum gördükleri- imamdır.²⁰⁵ Nitekim İmamiyye ve Bâtıniyye akli vücûbu kabul etmeyerek marifetullahın ancak peygamberler ve masum imamların bildirmesiyle bilinebileceğini ileri sürmüşlerdir.²⁰⁶ Bâtıniyyeye göre marifetullah, sadece akıl ve nazar ile elde edilemeyip, ancak sâdık bir muallimden öğrenmek yoluyla elde edilebilir.²⁰⁷ Bu görüşün müdafilerinden olan İsmailiyye’ye göre ise ancak ilim sahibi birinden eğitim almak şartıyla akıl ve nazar yoluyla marifetullaha ulaşılır.²⁰⁸ Bununla beraber bazılarına göre marifetullah, akıl yürütmekle de elde edilemez.²⁰⁹ Yani sadece nakille elde edilebilir. Hâlbuki biz biliyoruz ki muallim olmaksızın da bazı şeyleri öğrenmek mümkündür. Ayrıca muallim olarak imam değil de Kur’an ve Resulullah’a ulaşmak bize yeterlidir.

Ta’limiyye’ye (Melâhide veya Bâtıniyye) göre Allah’ı bilmek, bir muallimin öğretmesiyle olur.²¹⁰ Şiilerin çoğu da Allah’ı bilmenin, masum imamın sözleriyle tam olarak bilinebileceğini iddia ederler.²¹¹ Ta’limiyye, basiretle nazarı, yani istidlali, gözle görmeye; imamın sözünü de güneşin ışığına benzeterek “görmek, nasıl göz ve ışıkla olursa, Allah’ı bilmek de imamın öğretmesi ve nazarla birlikte gerçekleşir” dediler. Diğer bir ifadeyle onlara göre marifetullah, ancak Resulullah’ın sözleri ve masum imamın öğretmesiyle elde edilebilir. Nasıl ki ışık ve gözle bakmak olmaksızın bir

200 Abdülbâki Gökpinarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, Kum 1991, s. 229.

201 Resul Öztürk, “Kasım b. İbrahim er-Ressî’nin Kelâm Yöntemi ve Tanrı Anlayışı”, s. 155.

202 Geniş bilgi için bkz. Resul Öztürk, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, Ahenk yay., Van 2008, s. 18-20, 88-92.

203 Nâci Hasan, *ez-Zeydiyye li’l-Sâlih b. Abbâd, Dâru’l-Arabiyyeti li’l-Mevsûât*, Beyrut 1986, s. 165.

204 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Muhittin Bağçeci, *Allah’ı Bilmek*, s. 106; Mehmet Şaşa, *Kelâm ve Tasavvuf Açısından Marifetullah*, ss. 235-239.

205 Devvani, *Şerhu’l-Akîdeti’l-Adudiyye*, s. 63.

206 Muhammed Hüseyin Âli Kâşifi’l-Ġatâ, *Aslu’s-Şia ve Usûlihâ Mukâranete maa Mezâhibi’l-Erbaati*, Dâru’l-Edvâ’, s. 154; İbn Teymiyye, *Der’u Teârûzi’l-Akli ve’n-Nakli*, c. VIII, s. 26.

207 Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, c. I, 232 vd.; Taftazanî, *Şerhu’l-Mekâsûd*, c. I, s. 265.

208 Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, c. I, 232.

209 İbn Teymiyye, *Der’u Teârûdi’l-Akli ve’n-Nakli*, c. VIII, s. 26.

210 Taftazanî, *Şerhu’l-Mekâsûd*, c. I, s. 266.

211 Taftazanî, *Şerhu’l-Mekâsûd*, c. I, s. 266.

şey görülemiyorsa, marifetullah da gözün bakışı ve imam olmaksızın elde edilememektedir.²¹²

Aslında Şia'nın marifetullahı şer'î bir sorumluluk olarak görmesi, onların düşünce sistemine daha muvafık düşmektedir. Çünkü onlar, masum imama inanmayı dinin bir esası olarak telakki etmişlerdir. Şia, ilahî bilgiyi imamlara tahsis etmiş, böylece bu kişilerin ismet sıfatına sahip, zahirî ilimlere ihtiyaç duymaksızın Allah katından ilim elde eden şahıslar olduklarını savunmuştur. Bu anlayış, Müslümanların çoğunluğundan farklı bir din anlayışı geliştiren Şiiliğin işini kolaylaştırmış, başka bir teoloji ve başka bir geleneğin teşekkülüne imkân sağlamıştır.²¹³

Şu ana kadar marifetullahı akli bir vücubiyet olarak gören Kelâm ekolleri tespit edilip ortaya konulmuş ve bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu ekollerin, kendisine ilahî mesaj ulaşmayanların ahiretteki durumu hakkındaki düşüncesine gelince, Eş'arîlere göre akıl-baliğ olan kimse şeriat gelmeden önce âlemin yaratılmışlığına, onun yaratıcısının birliğine, ezeliğine, sıfatlarına, adaletine ve hikmetine dair akıl yürütmede bulunur, bunları bilir ve inanırsa muvahhid bir mümin olur, ancak bunlardan dolayı Allah'ın sevabına hak kazanamaz. Buna rağmen Allah onu cennetiyle ödüllendirirse bu onun fazlından dolayıdır. Benzer şekilde akıllı bir kimse şeriat gelmeden önce küfür ve sapıklığa inanırsa kâfir ve mülhid olur; ancak bu inancından dolayı uhrevî bir cezaya maruz kalmaz. Eğer Allah bu kişiyi cehennemle azap ederse bu onun bileceği bir iştir ve bir ceza sayılmaz.²¹⁴ Diğer bir ifadeyle onlara göre şeriat gelmeden önce, insanlar akıllarıyla şeriatın bildirdiği birçok hususu tespit edip gereğini yapabilir ya da tam tersi, bunların gereğini yerine getirmekten kaçınabilir. Her iki durumda da insanlar, sevap ve cezayı hak etmezler. Ancak, Allah dilerse, isabet edene lütfunun bir gereği olarak mükâfat verebilir, yanlış yapanı da hak ettiği için değil; fakat Allah, 'dilediğini yapan' olduğu için, cezalandırabilir.²¹⁵

Öte yandan Eş'arîlere göre akıl, sevap veya azabın vücubiyetine de hükmedemez.²¹⁶ Akıl sahibi her bir kimse şeriat gelmeden önceki davranışları dolayısıyla sevap ya da cezaya hak kazanmaz.²¹⁷ Zira Eş'arîlere göre vâcibin terk edilmesi veya yapılmaması azabı gerektirir.²¹⁸ Bir şeyin vâcib olup olmadığını da ancak şeriat belirler. Yani eğer, insanın fiilleri veya davranışları ile ilgili bir hususun vâcib veya haram olması akılla bilinebilseydi, bu vâcibin terk edilmesi ve haramın işlenmesi durumunda onlara azap lazım

212 Râzi, *el-Muhassal*, s. 27.

213 Siddık Korkmaz, "Gnostizmin Şia'nın İlk Oluşumuna Etkileri Meselesi" Adlı Tebliğin Müzakeresi, *Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu*, 25-27 Mayıs 2012-Malatya, s. 214.

214 Bağdâdi, *Usûlu'd-Dîn*, s. 24-26, 202-203, 263.

215 Bağdâdi, *Usûlu'd-Dîn*, s. 14.

216 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 55.

217 Bağdâdi, *Usûlu'd-Dîn*, s. 14, 24-26 202-203, 263; Âmidî, *el-İhkâm*, c. I, s. 127.

218 Âmidî, *el-İhkâm*, c. I, 127; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. I, s. 277.

gelirdi. Hâlbuki bazı ayetler²¹⁹, peygamberler gelmeden önce mükellefiyet ve azabın olmadığını ifade etmektedir. Diğer bazı ayetlerde²²⁰ ise insanların iman etmelerini ve doğru yolu beyan eden peygamberlerin gönderilmemesi sebebiyle veya peygamberlerin daveti kendilerine ulaşmadığı için ileri sürebilecekleri mazeret hakkına sahip oldukları açıklanmıştır.²²¹ O hâlde şeriat gelmeden, neyin vâcip olup olmayacağı ve terk edildiği takdirde neyin azabı gerektireceğini tayin etmek mümkün görünmemektedir.

Sonuç olarak şu değerlendirmelerde bulunmak mümkündür: Dikkat edilirse Mu'tezile ve Eş'arilerin akıl yürütmeye dayalı bilgiye²²² olan tutumları epistemolojik açıdan benzerdir.²²³ Eş'ariler'in marifetullah konusundaki yaklaşımının sanki Mâtürîdî'nin yaklaşımı ile örtüştüğü görülmektedir. Ancak aradaki temel fark şudur: Mâtürîdîler, marifetullahın vücûbiyetini aklen temellendirirken; Eş'ariler, marifetullahın vücûbiyetinin akli oluşunu naklî olarak temellendirmektedir.²²⁴ Zaten bu konu, Mâtürîdî ve Eş'arî ekolleri arasındaki temel farklardan biridir.²²⁵ Bununla beraber Eş'arilere göre başta Allah'ın varlığına iman konusu olmak üzere, bütün dinî bilgilerin kaynağı, akıl olmayıp nakildir. Onlara göre akıl, Allah'ın varlığının bilgisine ulaşabilme yeteneğine sahip olup, güzel ve çirkini, iyiyi ve kötüyü, doğru ve yanlış tanıyabilse de kısaca ahlak ve hukuk ilkelerini belirleyebilse bile sonuçta bunların doğruluğuna inanmayı zaruri kılan vahiydir. Vahiy olmadan aklın hükmüne itibar edilmez. Ancak aklın varlığı, vahyin anlaşılması ve teklifin olması için zorunludur. Aslında bu konuda Eş'ariler ile Mu'tezile arasındaki görüş ayrılığının mezhebî ve ideolojik değerlendirmeler sonucu ortaya çıktığını ve epistemolojik mülâhazalardan uzak olduğunu söyleyebiliriz. Zira nazarî bilgi konusunda her iki akımın üzerinde hassasiyet gösterdiği husus, Allah'ı soyutlama veya tenzih etmedir. Dolayısıyla Eş'ariler, Mu'tezile'nin anladığı gibi akla vâcip kılma yetkisi verilirse, insana ilahî nitelikler verme gibi bir durumun ortaya çıkacağı endişesi taşırlar. Mu'tezile ise Eş'arilerin anladığı gibi, bilgi üretme meselesinde sadece şeriate yetki tanınırsa aklın konumunun ve insanın özgürlüğünün kaybolacağına inanır. Mâtürîdîlerin ise her iki disiplinin de endişelerini göz önünde bulundurarak adeta uzlaşmacı bir misyon yüklendikleri söylenebilir. Zira Mâtürîdîler, akıl ile nakil arasında bir denge oluşturmaya çalışmışlar, akıl adına nakli ihmal etmeyen, her ikisine

219 "Biz bir kavme peygamber göndermedikçe helak etmeyiz." İsrâ: 17/15.

220 "(Yerine göre) müjdeleyici ve sakındırıcı olarak peygamberler gönderdik ki insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı bir bahaneleri olmasın..." Nisa: 4/165; "Eğer biz bundan (Kur'an'dan) önce onları bir azapla helak etseydik, muhakkak ki şöyle diyeceklerdi: Ya Rabbi! Bize bir elçi gönderseydin de şu aşağılığa ve rüsvaylığa düşmeden önce ayetlerine uysaydık!" Tâhâ: 20/134.

221 Muhittin Bağçeci, *Allah'ı Bilmek*, s. 88.

222 Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 73.

223 Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, II. Baskı, (Çev.: Burhan Köroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli), Kitapevi yay., İstanbul 2000, s. 291.

224 Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 29.

225 Bkz. İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 72; İbrahim Agah Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., No: 137, Ankara 1977, s. 118.

de hakkını veren akılcı bir sistem kurmuşlardır.²²⁶ Bununla beraber Eş'ariler, nakilden kopmaksızın hareket etmek suretiyle Mu'tezile'den; akli da göz ardı etmemek suretiyle de Haşeviyye'den ayrılır.²²⁷

Sonuç

Kelamcılar, marifetullah konusunda nazarın vâcip olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Aynı zamanda kelamcılarının hepsi, marifetullahın akılla elde edilebileceğini, aklın O'nu bilmede bir âlet olduğunu ileri sürmüşlerdir. Zira gerek Mu'tezile'nin geneli gerek Mâtürîdiler ve gerekse Eş'ariler, nazari bilginin varlığını kabul etmekte ve marifetullahın istidlali bilgi ile elde edildiğini savunmaktadırlar.

Kelamcılarının üzerinde ittifak ettikleri diğer bir husus da marifetullahın vâcip olduğu hususudur. Hatta marifetullahın vücûbiyeti üzerinde icma mevcuttur. Ancak bu vücûbiyetin kaynağının ne olduğu konusunda kelamcılar kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir. Bu tartışma, özellikle de ilahî çağrının ulaşımadığı kimselerin yükümlü olup olmayacağı ve bunların ahiretteki durumlarının ne olacağı hususunda temerküz etmiştir. Mâtürîdi kelamcılarının büyük bir çoğunluğu, Mu'tezile, çağdaş kelamcılar, marifetullahı akli bir yükümlülük olarak kabul etmiş ve ahirette bu kimselerin azaba müstahak olacaklarını ileri sürmüşlerdir. Eş'ariler, Haşeviyye ve birkaç küçük fırka ise marifetullahı şer'î bir sorumluluk olarak addetmiştir. Ancak bu kişilerin ahiretteki durumları hakkında Eş'ariler, onların ahirette azaba uğramayacaklarını ileri sürmüşlerdir.

Marifetullahın vücûbiyet kaynağının ne olduğu hususunda, yaptığımız bu araştırma neticesinde Mu'tezile ulemasının marifetullahın akli bir yükümlülük olduğu hususunda aynı kanaatte olduklarını söylemek mümkündür. Diğer bir ifadeyle en azından buna aykırı düşünenlere rastlanılmamıştır. Gördüğümüz kadarıyla Eş'arilerin tamamı ise marifetullahın kişinin bilmesi gereken ilk vazifesi olduğu ve bunun da ancak akılla edilebileceğini, aklın teklifin şartı ve dayanağı olduğunu kabul etmekle beraber, marifetullahı şer'î bir sorumluluk olarak kabul etmişlerdir. Kısaca onlara göre akıl, marifetullahı "vâcib kılan" değil, "vâcip kılanı" bulma aracıdır. Hanefî-Mâtürîdi ekolü ise bu kimselerin Allah'ı bilmekle mükellef olup olmadığı hususunda görüş birliğine varmadıkları görülmektedir. Bunun doğal sonucu olarak Allah'ın varlığını bilmeden ve bunu kabul etmeden ölen akıl-bâliğ olmuş kimselerin, ebedî azaba müstahak olup olmadığına da ihtilaf edilmiştir. Buhâra uleması ve bazı müteahhir dönem Mâtürîdi kelamcıları, Eş'ariler gibi düşünerek, marifetullahın akıl ile vâcip olmadığını, bu vücûbiyeti idrak etmenin aleti olduğunu beyan etmişlerdir. Eş'ariler gibi düşünenlere göre bu kimse mükellef olmadığı için uhrevî azaba dâhil olmaz. Ancak Ebû Hanife'ye ve Mâtürîdi başta olmak üzere Mâtürîdilerin çoğunluğuna göre marifetullah akli bir yükümlülüktür. Allah'ı bilmenin akıl ile vâcip olduğunu

226 Düzgün-Çelebi-vd., *Kelam El Kitabı*, s. 148.

227 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Şaşa, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Marifetullah*, s. 228-239.

kabul etmekle Eş'arilerden ayrılıp Mu'tezile'ye; aklın Allah'a her hangi bir şeyi "vâcip kılıcı" olmadığını ileri sürerek, bu hususta akli sadece bir vasıta görmekle de Mu'tezile'den ayrılıp, Eş'arilere yaklaşmışlardır. Zira akıl, ilahî mesaj ulaşmasa bile, Allah'ı bilebilecek potansiyele ve donanımına sahiptir. Dolayısıyla da bu görüşü savunanlar, kendisine ilahî mesaj ulaşmayan kimselerin, ahirette azaptan kurtulamayacaklarını, ebedi azaba müstahak olacaklarını ileri sürmüşlerdir.

Kanaatimizce icmalî olmak kaydıyla marifetullahın akli bir sorumluluk olarak görülmesi, basın ve yayının zirvede işlediği çağımız için daha isabetlidir. Ancak basın ve medyanın, taraflı hareket etmesi durumunda doğruyu yanlış; iyiyi kötü; güzeli çirkin veya bunların tersini gösterebilecek kadar insanlar üzerinde etki yapan yönü göz ardı edilmemelidir. Kısaca İslâm dinini tanımamaktan ve bilmemekten doğan, İslâm'a ve müslümanlara karşı sürdürülegelen önyargı ve ayrımcılıktan kaynaklanan "İslâmofobi" faaliyetler unutulmamalıdır. Bu durumda kendilerine ilahî mesaj ulaşmayan, İslâm'ın temel kaynaklarına ulaşma ve onları anlama fırsatı bulamayan ve İslâm'ı sadece medyadan duyan ve öğrenen kimselerin, onun içeriğini ve hükümlerini olduğu gibi öğrenme ve bilme şansları düşüktür. Bunun için bunların ahiretteki durumu hakkında net bir hüküm vermek zor görünmektedir. Dolayısıyla bu durumdaki kişilerin ahiretteki halleri hakkındaki hükmü Allah'a bırakmanın, daha isabetli olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Sultan Muhammed, *Minehu'r-Ravdi'l-Ezher fî Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye*, Beyrut 1419/1998.
 , *Şerhu'l-Emâlî*, İstanbul 1319.
 Amasî, Şeyhzâde Abdurrahîm b. Ali, *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid*, II. Baskı, Kâhire 1317.
 Âmidî, Ali b. Muhammed Seyfuddin, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûlu'd-Dîn*, (I-V), II. Baskı, Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kâhire 2004.
 , *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, (I-IV), Dâru's-Samii, Suud-i Arabîstan 2003.
 Ardoğan, Recep, "Mu'tezile'ye Göre İman Konusunda Aklın Gücü ve Sorumluluğu", *Marife Dergisi (Mu'tezile Sayısı)*, Sayı: 3, Konya 2004, ss. 293-314.
 Atay, Hüseyin, "Bilgi Teorisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29 (1), Ankara 1987, ss. 1-39.
 Bağçeci, Muhittin, *Allah'ı Bilmek*, Etüt Ofset yay., Kayseri trs..
 Bağdadî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir et-Temimî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, Nşr. M. M. Abdülhamid, Beyrut 1416/1995.
 , *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul 1346/1928.
 Bakıllânî, el-Kadı Ebû Bekr b. Tayyib, *el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâdihi velâ Yecûzu'l-Cehlu bihî*, II. Baskı, (thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî), Kâhire 1421/2000.
 Basrî, Ebû Hüseyin Muhammed b. Ali b. Tayyib, *Kitâbu'l-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*, (I-II), (thk. Muhammed Hamîdullah), Dımeşk 1385/1965.
 Beyâzîzâde, Ahmed b. Hasan b. Sinânuddin, *Usûlu'l-Münife li'l-İmam Ebî*

- Hanîfe*, (Nşr. İlyas Çelebi), İstanbul 1416/1996.
-, *İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmam Ebî Hanife en-Nu'man fî Usûli'd-Dîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut 1428/2007.
- Câbiri, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, II. Baskı, (Çev.: Burhan Köroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli), Kitapevi yay., İstanbul 2000.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-Mevâkıf*, (I-VIII), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998.
- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed İmamü'l-Harameyn, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, (thk. Ali Sâmî el-Yenşâr-Faysal Bedîr -Seyyid Muhammed Muhtâr), Dâru'l-Mearif, İskenderiyye 1969.
-, *el-Burhân fî Usûli'l-Fikh*, (I-II), (thk. Abu'l-Azîm Dîb), Katar 1399.
-, *Akâdetu'n-Nizâmîyye fî Erkâni'l-İslâmiyye*, (thk. M. Zâhid el-Kevserî), Kâhire 1412/1992.
-, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâidi'l-Edilleti fî Usûli'l-İ'tikâd*, (thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ-Ali Abdulmun'îm Abdulhamîd), Mektebetu'l-Hancı, Mısır 1329/1950.
- Çubukçu, İbrahim Agah, *İslâm Düşünürleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., No: 137, Ankara 1977.
- Devvanî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed, *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*, İstanbul 1306.
- Doğan, İsa, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Samsun 1996.
- Düzgün, Şaban Ali-Çelebi, İlyas-vd., *Kelam El Kitabı*, Grafiker yay., Ankara 2012.
- Ebû Sa'de, Muhammed, *el-Havâric fî Mîzani Fikri'l-İslâmiyyi*, II. Baskı, Kâhire 1998.
- Erdemci, Cemalettin, *Kelâm İlmi'ne Giriş*, İstanbul 2009.
- Eş'arî, Ebû Hasan Ali b. İsmâil, *Kitâbu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*, Mısır 1955.
-, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (I-II), (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd), Beyrut 1411/1990.
- Gazalî, Hüccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, (I-IV), (thk. Hanza b. Züheyr Hâfız), y.y. trs..
-, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, (I-XV), Dâru's-Şa'b, y.y. trs..
-, *el-İktisâd fî'l-İ'tikâd*, Dâru'l-Hikme, Dimeşk 1415/1994.
- Gökpinarlı, Abdülbâki, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, Kum 1991.
- Harputî, Abdülatîf, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Necmu İstikbal Matbaası, İstanbul 1327.
- Hilmi, Mustafa, Marifetullah ve Tarîku'l-Vusûli ileyhi inde İbni Teymiye, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Abdillâh b. El-Hasan, *Tebiyîni Kizbi'l-Müfterî fîmâ Nusibe ile'l-İmam Ebî Hasan el-Eş'arî*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1399/1979.
- İbn Ebî Şerîf, Kemalettin, *Kitâbu'l-Müsâmere bi Şerhi'l-Müsâyere*, Bulak 1317.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed, *el-Mücerred fî Makâlâtü Ebî Hasan el-Eş'arî*, (thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyah), Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye,

- Kâhire 2005.
- İbn Hümam, Kemal el-Hanefî, *el-Müsâyere fî İlmi'l-Kelâm ve'l-Akâidi't-Tevhidiyyeti'l-Münciyyeti fî'l Âhira*, Mısır trs.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *el-Keşf an Menâhici'l-Edilleti fî Akâidi'l-İslâmiyye*, Silsiletu Turâsi'l-Felsefiyyi'l-Arabiyyi Müellefâti İbn Rüşd-II, Beyrut 1998.
- İbn Teymiye, Ebû Abbas Takiyuddin Ahmed b. Abdulhalîm b. Abdisselâm, *Der'ü Teârudi'l-Aklî ve'n-Naklî*, (I-XI), II. Baskı, (thk. Muhammed Reşad Sâlim), y.y. 1411/1991.
-, *Mecmûatu'l-Fetâvâ*, (I-XXXV), nşr. Abdurrahman b. Muhammed, Mekke 1381-1386.
-, *el-Fetâva'l-Kübrâ*, (I-VI), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1408/1987.
- İsferâinî, Ebu'l-Muzaffer, et-Tabsîr fî'd-Dîn ve Temyizi Firakî'n-Nâciyyeti anî'l-Firakî'l-Hâlikîn, (thk. Kemal Yûsuf Hût), Beyrût 1403/1983.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam*, (Haz. Sabri Hizmetli), Umran yay., Ankara 1981.
- Kadı Abdulcabbar, Ebû Hasan Abdullah b. Ahmed, *el-Mecmu' fî'l-Muhît bi't-Teklîf*, (thk. Seyyid Azmî, Tahriç: A. Fuad Ezherî), Kahire trs..
-, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, III. Baskı, (thk. Abdulkerîm Osmân), Kâhire 1416/1996.
-, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd*, (thk. İbrahim Medkûr-Taha Hüseyin), y.y. trs..
- Kâşifi'l-Gatâ, Muhammed Hüseyin Âli, *Aslu's-Şia ve Usûlihâ Mukâranete maa Mezâhibi'l-Erbaati*, Dâru'l-Edvâ', Beyrut 1410/1990.
- Korkmaz, Sıddık, "Gnostizmin Şia'nın İlk Oluşumuna Etkileri Meselesi" Adlı Tebliğin Müzakeresi, *Gnostik Akımlar ve Okultizim Sempozyomu*, 25-27 Mayıs 2012-Malatya, ss. 213-216.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî, *Kitâbu't-Tevhîd*, (thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Ârûşî), Dâru Sâdir, İstanbul 2001.
-, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne (Te'vilâtu'l-Kur'an)*, (I-X), (thk. Mucdi Bâsellum), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- Nâci, Hasan, *ez-Zeydiyye li'Sâlih b. Abbâd*, Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Mevsûât, Beyrut 1986.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Bahru'l-Kelâm fî Akâid-i Ehli'l-İslâm*, Konya 1327.
-, *Tabsîratu'l-Edille*, (thk. Hüseyin Atay), Ankara 1993.
- Nisâbüri, Ebû Saîd Abdurrahman, *el-Ğunye fî Usûli'd-Dîn*, (thk. Umâdu'd-dîn Ahmed Haydar), Beyrut 1406/1987.
- Öge, Sinan, "Çağdaş Dünyada Fetret Ehli", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 9, sy: 24, 2005, ss. 33-50.
- Öz, Mustafa, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, (Tercümesiyle beraber), İfav yay., İstanbul 2011.
- Öztürk, Resul, "Mâturîdî'nin Kelâm Sisteminde Allah'ı bilme (Ârifetullah) Meselesi", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 9, sy: 24, 2005, ss. 95-110.
-, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelamı*, Ahenk yay., Van 2008.
- Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, *Usûlu'd-Dîn*, thk. Hans Biter Lens, Kâhire

1424/2003.

- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *İtikadatu Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, el-Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kâhire 1938.
 , *el-Muhassal*, I. Baskı, y.y. trs..
 , *Mefâtihu'l-Ğayb*, (I-XXXII), Dâru'l-Fikr, y.y. 1401/1981.
 , *Tefsir-i Kebir*, (I-XXIII), Akçağ yay., Ankara 1995.
- Sâbûnî, Nureddîn, *Kitâbetu'l-Bidâye mine'l-Kifâyeti fi'l-Hidâyeti fi Usûli'd-Dîn*, (thk. Fethullah Huleyf), Dâru'l-Meârif, Mısır 1969.
- Salimî, Ebu'ş-Şekûr Muhammed b. Abdu's-Saîd b. Şuayb el-Kebşî, *et-Temhîd*, y.y. trs..
- Şaşa, Mehmet, "İmam A'zam Ebû Hanife'nin Marifetullah Nazariyesi", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 8, sy. 2, Aralık 2017, ss. 171-191.
 , "İmam Eş'arî'nin "Kelâm"ında Marifetullah", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4, sy. 7, Aralık 2017, ss. 187-213.
 , *Kelâm ve Tasavvuf Açısından Marifetullah*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Erzurum 2017.
- Şehristanî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, (I-II), Dâru'l-Marife, Beyrut 1414/1993.
 , *Nihâyetu'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kâhire 1430/2009.
- Şirâzî, Ebû İshak İbrâhim b. Ali, *el-İşâre ilâ Mezhebi Ehli'l-Hakk*, (thk. Muhammed ez-Zebîdî), Beyrut 1999.
- Taftazanî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-Mekâsîd*, Dâru Âlemi'l-Kutub, (I-V), III. Baskı, (thk. Abdurrahman Umeyra), Beyrut 1419/1998.
- Topaloğlu, Bekir, *İslâm Kelamcılarında ve Filozoflarında Göre Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vâcib)*, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 2001,
- Ünverdi, Veysi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", *Artuklu Akademi İlahiyat Bilimleri Dergisi*, c. 4, sy. 2, 2017, ss. 1-28.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Akıl", *DİA*, (I-XLIV), Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul 1989, II, ss. 242-246.
- Yurdagür, Metin, *İslâm Düşüncesinde Fetret Kavramı*, Marifet yay., İstanbul 1998.
- Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh, *Bahru'l-Muhîd fi Usûli'l-Fikh*, (I-II), Vezaretu'l-Evkâf, Kuveyt 1992.